

1. Мовчання
2. Світло

3. Висхідна
4. Світло

ЧОРНА

СВІЧА

ВІД

ІЛЕНИ

Світло
Висхідна

1.

Іще я нічого не знав про свічі: ні про чорну свічу, ні про ніяку; і ще вона блимає у невідомості, у безоднях нижніх світів...

2.

Ця сумна, люта й майже детективна історія почалася в XIV столітті, але наново ожила напровесні тридцять восьмого року. Тим чоловіком, котрий її розкопав, був мій батько Никола Поліний, на той час немолодий уже галицький газда, удовець по другій жінці - моїй матері Анні, з дому Логин, яку я зовсім не пам'ятаю: вона померла відразу після того, коли я народився, і, на жаль, не збереглося навіть її фотографії. У той час фотографи рідко замандрували в наші галицькі села, хоч Сестриничі й не вважалися глухим кутом: полями, краєм села чачкотіла залізниця Бистричани-Ворохта.

Оскільки мимовільними героями цієї повісті став мій батько, а також і я, Романко Поліний, тоді восьмирічний хлопчисько, то мушу бодай накоротко запросити читача в гості до нашої хати, що стояла тоді на краю села майже серед чистого поля, й тому тата мого й усю нашу родину називали в Сестриничах Поліними, тобто тими, які сидять посеред поля, й розповісти, що мій батько, очевидно, зі мною мав немало клопотів, витрушуючи мене з пелюшок, і дарма що мав характер скупуватий і тулив гріш до гроша, змушений був найняти для дитини няньку - дівчину Марію, на прізвище Нитка. В селі це вважалось, мабуть, вершиною марнотратства, бо хто таке, людоньки добрі, чував, щоб тримати до дитини спеціальну служницю, мовби для якогось паниська... от до худоби, до коней, до поля служниця чи слуга, якщо сам не встигаєш з роботою упоратися, потрібні, бо то, прошу вас, маєток, газдівство, але до дитини... Але що вдієш? Хоч... не можу, однак, похвалитися, що тато мене надто пестили або ж, як у Сестриничах кажуть, жалували, не пам'ятаю також, щоб вони надто часто купували мені в Бистричанах якісь ласощі чи забавки, хлопця, як казали небіжчик тато, гріх розбещувати солодкими словами й солодкими цукерками, бо життя зазвичай солоне й гірке, зате пам'ятаю, що кожної неділі вони брали мене до церкви; у церкві

тато мали "своє" місце коло криласа, це, певно, був привілей для "ліпших газдів", і я тим привілеєм змалку сповна користався: цілі Служби Божі просиджував зручно на грубесних, заліплених воском, дяківських книжках.

Назагал люди в Сестриничах знали старого Поліного як чоловіка суворого, не вельми балакучого, який зате любив поспівати на криласі разом із дяком, а вже читання Апостола було його захопленням, любов'ю і водночас громадським обов'язком: щоправда, тато мали густий і вироблений бас. Не знаю, де вони навчилися читати церковно-слов'янське письмо, очевидно, це сталося в їхній молодості, бо поки я виростав із колиски, ніколи не бачив, щоб вони слинили пальці до книжки, або щоб квапилися до читальні послухати, що пишуть газети, як тоді було заведено в Сестриничах; тато казали, що не мають часу "бавитися в політику"; селянська робота, немов коня у кіраті, крутила ними зранку до вечора й, звісно, стомлені докраю, увечері вони падали "в стебло", немов змолочений сніп, бо завтра знову треба запрягати коненят, кидати на фіру плуг, колісню і борони й вирушати в поле орати. В батька було десять моргів ґрунту, а земля в наших краях бідна - де глина, де шутер, де взагалі камінь на камені, й треба було сім разів умитися потом, щоб поле вродило жито, кукурудзу, картоплю і льон, а для коней - овес. Щоправда, крім Марії Нитки, тато в деякі роки наймали для помочі на газдівстві якогось парубка.

Дуже часто, якщо припікала нагальна польова робота, збігалось, немов на толоку, на "ласку", старші мої сестри Параня, Марія й Ганна, а також брати Федір і Василь - дорослі татові діти від першої жони Марії, які давно були вивіновані й сиділи на своїх господарках, одначе про тата не забували.

Усе це розповідаю зовсім не для того, щоб бодай у спогадах повернутися у щасливі, безтурботні дитячі роки й похвалитися своїм працюючим батьком. Навпаки: земля, тяжка хліборобська праця затьмарювали дитинство сільського хлопця; з шести-семи років мене брали в поле полоти просо або ж льон, у жнива моїм обов'язком було зносити до полукіпків снопи, а в косовицю тато давали в руки грабельки або ж легкі дерев'яні вила: ану, хлопче, помагай згрібати сіно, бо дощ буде. Тому зрозуміло, що того весняного дня, коли нечекано дала про себе знати чорна свіча від Ілени, я теж не пішов до школи, бо

123 100
треба було допомогти татові орати - водити коней; ця обставина й спричинилася до того, що я став свідком продовження майже містичної історії, яка знову дала про себе знати квітневого дня тридцять восьмого року. Коріння її, як виявилось далеко пізніше, проросло й дало поросль іще в чотирнадцятому столітті; пагінець Юдиного дерева протягом століть уперто прогризав пласти часу, пнувся вгору, ставав деревцем і акумулював у собі безліч трагедій, молитов покаятних, котрих ніхто не слухав, жажливих смертей і злочинів, що множилися безперестанно. Моя повість - це власне розповідь про Юдине покручене дерево, що проросло із прадавнього кореня на пустищі, на сутичі; забіжу трохи наперед і скажу, що те кручене дерево приречене на усихання; невідомо тільки, чи, усихаючи, Юдине дерево не просіяло десь насінину, чи вітер не затаїв під каменем живий його паросток, бо якби так сталося, то цій історії не буде кінця і чорна свіча від Їлени ніколи не згасне.

А втім, ми ще нічого не знаємо ні про Їлену, ні про її чорну свічу...

Моєму татові замало було десять моргів ґрунту, на яких вони газдували й привчали до газдування мене, замало було їм солоної роботизни коло землі, бо, пришпарувавши якусь там сотчину злотих, відкупили в громади два морги "парафіяльних" неужитків на урочищі, що називалося Могилки. Неужитки і є неужитками: два великі розплескані пагорби - могили, як їх називали, і побіч - кілька менших горбиків були густо зарослі вільшиною упереміж із малиною та ожиною, а на краю парцелі із західного її боку чавкала болотом млака, в якій корови стрягли попід черева. Цілу торішню осінь, коли посіяли озимі й впоралися з кукурудзою та картоплею, мої тато разом із парубком Олексою, який тоді був у нас за наймита, та ще з двома сусідами копали в млаці глибоченний рів, що мав збирати воду й відводити її до далекої річки, до Уняви, а також корчували вільху й спалювали дрібне фашиння. Була там робота й для мене: пильнувати, щоб кострище не пригасало, та щоб вогонь не виповзав на сусідські стернища. "Наш вогонь на нашому, він повинен горіти й перепалювати хмиз... вогонь повинен очищати й угноювати ґрунт. Ось побачиш, Романку, яка тут вродить нарік кукурудза", - казали мені тато, заохочуючи до роботи. Середнього зросту, сухорляві, смагляві з лица, якби аж прокопчені, з довгим,

по-старосвіцькому підстриженим волоссям, у якому не засіялося ні однієї сивини, вони, споглядаючи розчищене поле, аж променилися від незрозумілої для мене, малого, радості; коли я підріс, то відкрилося мені, що земля для мого батька, праця на ній були сенсом їхнього життя. Вони, щоправда, ніколи не признавалися, що люблять поле. Тато, очевидно, почувалися одним організмом із землею, із кожною скибкою, із жменею піску, із каменем на межі; земля для них була живою істотою, і я не один раз чув, як вони з нею розмовляли і як молилися до неї.

Могилки - нова наша парцеля, оте зчорніле від багатьох ватр, які я розкладав, горбате попелище з шеренгами каміння на межах справа й зліва, з купищами недопалених пнів стали для тата немовби великодним святом, радісним і новим; Могилки, які ще не вродили ні жмені жита, були для них напевно дорожчими й любішими ніж я, їхній син. Так мені, малому й ревнивому, здавалося. Очевидно, тато мої відчували близьку смерть й хотіли залишити по собі добру пам'ять: два морги недавно дикої, ніколи не ораної, ялової землі, яку вони воскресили й навчили родити жито.

А того квітневого дня перша оранка на Могилках обернулася в суцільну муку: плуг вивертав каміння, щоправда, чомусь лупане, червоне, наскрізь якби прожарене, а вже про коріння й говорити нічого; столітній обліг, наскрізь прошитий жилами дерев, кущів і трав, противився як тільки міг плугові й коням, що аж виблискували потом, і моєму татові, який зрісся з чепігами, зціпивши до крові губи; було дивно, звідки старий, рахуйте, чоловік черпав силу для цієї нелюдської роботизни. Сьогодні я думаю, що силу він черпав не від упертості й не від селянської пожадливості, щоб примножити свої статки, а таки від цієї ж землі, від свіжої скиби, від борозни, що пахла по-весняному паморочливо й звабливо, як щойно вийнятий з печі хліб; земля повертала татові силу, яку забирала.

Не пам'ятаю, котру за чергою ми з татом краями на Могилках скибу, коли леміш м'яко зашарудів, урізавшись у пасмугу перепаленого вугілля, що чорно розсипалося на скибі, й тато гойкнули, щоб я зупинив коней. Пласт вугілля залягав досить таки глибоко, а тягнувся, як ми потім побачили, майже на всю довжину помірка.

- Ти видиш-но, що плуг наш вивернув? - спитали тато й показали мені доволі таки важку річ, яка, коли я ближче до неї придивився, виявилась середніх розмірів молотком, але дуже деформованим, напіврозплавленим у вогні; тато, видно, встигли черкнути тим молотком по залізній ручці чепіг, бо з одного його боку яскраво і свіжо блиснуло жовтизною.

- Може, то золото? - спитав я, чомусь зрадівши. Я, певно, наївно вважав, що тільки золото може бути жовтим і блискучим.

- Коби то, - навдивовиж байдуже відповіли тато й, сідаючи на гридель плуга, потяглися до череса за міхуром із тютюном. Курили вони люто, і через те ночами бухикали тяжко, не даючи нікому спати. - Тільки, сину, не все, що блищить, має бути золотом. Мідь це, певно, або ж бронза, є такий метал. Сам подумай: який мудрагель кував би клевці із золота. Але, дивися-но, яка то мусіла ярітися полумінь, щоб клевець розм'як аж так, начебто виліпили його з воску. - Тато то замислено пасли очима по виораному з-під землі вугіллі, то зважували в руці знайдену річ.

- Ви самі колись оповідали, пам'ятаєте, що начебто десь тут в Острівці, чи в Окопі за стародавніх часів було місто. Може, й тут на Могилках теж... горіло бо щось, - обізвався я, пригадавши татові розповіді про назви сестричанських полів.

- Та горіло, - погодилися тато. - Будівля видно якась. І люду тут мусило вигинути безліч. Тут і хоронили. Недурно ж поле називається Могилками. Бачиш оті дві могили, які ще й нині виразно горбляться... скільки люду під ними... скільки літ минуло, як пожежа тут лютувала, як люди тут гинули, а земля, диви, нічого не забула, не стерла слід із свого лица.

Тато, бувало, й за цілий день так багато не вибалакували слів. А тут... Дивно, але я не забув ні одного того давнього татового слова, що деренчали схвилювано, немов у них прожолобилися тріщини; я не забув також татового обличчя, неголеного, вилицюватого, з випнутим підборіддям, завжди сердитого й гострого, а в цю хвилину, коли ми розмовляли з ним на Могилках, прояснілого й відмолоділого; тато мої не тільки обличчям, очима, а й цілою постаттю - від ніг у стоптаних чоботах, до спітнілого чуба, що вибився смоляно з-під вузькокри-сого капелюха, - напrawdę таки світилися, позираючи на

наше нове поле; губи їхні ворушилися, мовби тато про щось розмовляли самі з собою, а може, вони перешіптувалися з прадавніми людьми, котрі лежали під курганами на нашому полі? Поле наше, наші Могилки, простелилося перед нами притихле, з озерцями молоді травичі, що вже пробудилася під весняним сонцем; каміння, повизбиране іще восени, біліло обабіч парцелі на межах, теж облите сонцем, мов пшеничний незагнічений хліб, і тільки пасмуга виораного вугілля викрикувала в тиші, стріляючи чорнотою в небо.

- Щоб ти знав, Романку, - промовили згодом до мене тато, все ще зважаючи на долоні важкий обплавлений молоток. - Мені тебе шкода... змалку запрягаю тебе до роботи, як річне лоша, але що вдієш... звикати, небоже, треба, ти ж бо газдівський син, - і, посміхнувшись, поклали мені на голову руку. Мені було солодко, я аж зажмурився від задоволення, бо мої тато були скупі на ласку, але й, водночас, кольнула мене тривога, стало боязко, я подумав, що тато зараз мені виповідять щось дуже важливе, може, й заважке для мене, малого. - Нині я однак тішуся, що взяв тебе до коней, що ти є на Могилках, на цьому румовищі, на курганах. Мусиш, бо, хло', запам'ятати, що тут під курганами прапрадіди наші лежать, що це твоя, неборе, кривна земля, ми на ній вічні. Й нічого, Романку, що нас тут палили, що ми тут згорали на вугілля, що плавилися у вогні, як оцей клевець...однаке й попсований зверху клевець іще придатний до роботи, іще ним можна забивати цвяхи. Правда?

Тато поклали мені на долоню знайдений молоток; він був важкий і був чомусь гарячий.

3.

Увечері того ж таки дня, коли ми повернулися з поля, тато змілися біля криниці просто з цеберки й, загорнувши в платину клевець із Могилок, зібралися йти до нашого сільського пароха отця Григорія Гребенюка за порадою. "Може, й справді, - говорили тато, - на нашому полі діялася, як то кажуть, історія. Я думаю, що було б шкода, коли б вона затерлася. Най учені люди ламають собі голови, розмірковуючи над життям, начорно спаленим, яке ми виорали на Могилках."

Я був замалий, щоб належно оцінити батькову розсудливість і, по-сьогоднішньому сказавши, його

патріотичний порив. Вони рідко розмовляли зі мною про Україну та про наших віковічних ворогів, як це тоді було заведено в національно свідомих родинях, зате я добре знав, що тато за "тоту Україну" воювали з поляками й більшовиками. Як тільки-но вони повернулися з італійського фронту, їх відразу мобілізувала "тота Україна, що настала після розпаду небіжки Австрії", до Галицької армії. Тато у своїх скупих оповідях не приховували, що їм не дуже баглося брати в руки остогидлого за чотири роки війни гвера, та й удома газдівство геть поросло хоптою, перша їхня дружина Марія слабувала на сухоти, троє дітей - найстаршому Федеві заледве перейшло на чотирнадцятий рік - Господи, з ким тут і як газдувати, але якщо українська влада кличе чоловіка до війська, щоб боронити край від поляків, то тут нема чого огинатися: перепрошуй, вояче, австрійський свій хлібак, мантлю і менашку на зупу, взувай підковані штолями черевики й - манджай до бранки, бо хто, як не ми самі, повинні себе боронити. Тато на хвалилися, що на "войні" воювали героїчно, ні, вони були тільки "карним", тобто дисциплінованим вояком, який, коли наказували, ходив на багнети, а коли іншої ради не було, відступав перед поляками за Збруч, потім дійшов до Києва, звідти втікав перед більшовиками до Вінниці і там умирав на тиф... умирав, але не вмер, зате вмерла Україна. І вмерла, поки він воював, його перша жінка Марія. "Вона, наша Україна, що настала по Австрії, не вмерла б, - тато, бувало, зітхали й хмурилися, видно, щось неприємне й болюче згадуючи, - коли б наші генерали були мудрішими, коли б менше плодилося зради... і коли б, шлях би то ясний трафив, наші газди й парубки, яких Україна кликала до війська, не ховалися по лісах та попід жіночими спідницями. Були... ой, були такі герої, Романку, і в наших Сестриничах. Тепер у читальні вони співають, як польський шандар із постерунку дозволить, "Ще не вмерла Україна", а тоді..." - і тато мої гнівно, мовби хотіли когось вдарити, махнули навідмаш рукою.

Я розповідаю про свого батька не лише тому, що він наново відслонив пам'ять про гірку історію, яка почалася в XIV столітті, що само собою дуже важливе, а й тому, що маю намір підкреслити: Никола Поліний, дарма, що був скупий і пожадливий на роботу на землі, не узяв ризкаль та й не заходився потайно шукати злота на Могилах; він інтуїтивно здогадувався, що на його полі

14
"щось діялося"... діялося - добре чи гірке - це вже інша річ, але "діялося", і дійство це, як він розумів, належало не тільки йому, не тільки навіть Сестриничам...

Не буду вигадувати татової бесіди з отцем Григорієм, бо тато повернувся додому, коли я вже спав, як кажуть, без задніх ніг і не міг, отже, щось від них дізнатися, але їхні відвідини не були марними, бо отець Григорій "ударив" до Львова, очевидно, директорів Національного музею Іларіону Свенціцькому телеграму, й буквально через два дні, якраз у неділю, по Службі Божій, два священникові сини Юлько й Гриць привели на наше подвір'я львівського пана, який, подаючи татові руку, назвався доктором Остапом Люлькою... котрий, прошу вас, пане газдо, не є доктором від людських хворіб, а також не є доктором кінським, а таким собі диваком, який розкопує стародавні міста, вивчає історію краю, бо історію, пане Николо, треба знати... і треба її пильно пантрувати, мов тоту дівку, що любить, немов коза, скочити в шкоду. Якщо ти тільки-но забудешся, а вже котрийсь із наших сусідів тут як тут: підхопив історію, як дівку з вулиці, узяв під ручку її чи то поляк, чи москаль... і вже її, сердегу, переінакшують, перекраюють, підмальовують і сторцюють на свій лад, як, наприклад, пишуть, що гуцули - то є зрушені, зукраїнізовані поляки, сармати ніби, а москаль каже, що Київська держава з усіма князями й городами від первовіку й по-сьогоднішній день є чисто московською.

Уже з цієї веселої, трохи каламбурної саморекомендації можна було здогадатися, що пан доктор Остап Люлька був чоловіком бесідливим і веселим; його постать теж мимоволі викликала посмішку: високий, мабуть, під два метри, худий, із перехнябленим на правий бік плечем, із довгою, як у гусака, шиєю, на якій стирчала продовгувата, мов огірок, гладко причесана голова; ще треба додати, що обличчя його було гостре, випнуте вперед, як сокира, а під довжелезним носищем приліпилися чорні "аля Гітлер" вусики. Маленькі, за масивними роговими окулярами, очі шмигали туди-сюди, як миші.

Мені чомусь з першого погляду сподобався цей веселий панисько у білій-білісінькій сорочці із малиновим метеликом на шиї, у картатих штанах - "помпах" і наближених, бозна якого розміру жовтих мештах. Та що маю говорити про себе, коли, гуртом висотавшись з нашого подвір'я,

ми рушили польовою доріжкою на Могилки, щоб сьогодні таки показати Люльці місце, де власне був виораний стародавній молоток, я помітив, що пан доктор Люлька зумів прихилити до себе суворого й неговіркового мого батька; вони, йдучи попереду, щось там переговорювалися й при цьому реготалися, попліскуючи себе по раменах: вони, певно, знайшли спільну мову. На півдорозі розсміяний Люлька призупинився й крикнув ксьондзовим паничам, які дещо відстали: "Чи ви чули, любі мої панове, що наша Україна буде жити, якщо господар, хлоп із села, прошу вас, оцей Нікола Поліний, виоравши з скиби старовинну річ і побачивши також, що скиба повна спаленого вугілля, не став далі орати, щоб не зруйнувати плугом те, що збереглося з правіку?" Видно, доктор Люлька, як учений археолог, котрий знає ціну нерушеного стародавнього пласту землі, дуже тішився, що старий Поліний не піддався охоті зорати й засадити кукурудзою Могилки, бо на радощах обіймав тата й навіть цілував.

І я, спостерігаючи за ними обома, за Люлькою і за татом, насправду тішився, що учений пан зі Львова й мої тато - простий собі сільський чоловік, були поріднені, злітовані якоюсь силою... і поступово доглупувався, що тією силою могли стати обпалений у вогні бронзовий молоток і купа вугілля, що виоралася з-під лемеша... і бронза, і дерево плавилися і горіли в той таки самий час, коли вмирили татів і Люльчин, і мій, і усіх нас прашури, їх обох еднав правічний крик і правічний наш біль; цілком припускаю, що ця думка прийшла до мене далеко пізніше, а може, зродилася лише сьогодні, коли пишу оці рядки. А тієї весняної неділі, очевидно, в дитячій моїй душі обізвалася дотепер мені невідома струна, ні, це була могутня музика, що вилунювалася не лише з приятельського сміху двох немолодих і таких різних чоловіків, а й від весняної землі, що тепло й пахуче пахтіла хлібом, гноєм, молодого пашею на межах і ровах, щетинястими загонами озимини; лилася солодка, радісна музика також з-під чистого, умитого молодими дощами неба.

Неділя справді випогодилася такою, якою і належить бути недільній днині після Служби Божої у церкві: умиротворена, впоєна молитвами, співом дяківським, варениками зі сметаною, пшоняною кашею на молоці, тихою і безгріховною, коли всі роботи відкладені на завтра, а гризоти людські бодай на один день лежать

сповиті й заколисані, немовби аж призабуті. Тому було мені трохи дивно, що тато з паном Люлькою сквапилися таки конче нині піти на Могилки, нібито не буде завтрішнього дня; навіщо бо недільної пори тривожити спокій полів, кожної травинки й бадилінки, які мають рости й набиратися сили, та ж покищо навіть жодну худобинку не женуть в поле на попаси; тато, прецінь, самі мене вчили, що провесняна земля неділями спить собі, дрімає, вигрівається на сонці, бо завтра мусить прийняти в себе зерно й пробуджувати його до життя; тато мої любили повторювати, що земля під ногами - не просто мертва глина, камінь, якась-но кремениця дика й безплідна, земля для них - поля, ліси, ріки, дороги, кожна стеблина, кущик шипшини чи глоду - це живе створіння, що дихає, спостерігає за тобою, розуміє твої вчинки, і твоя біда, чоловіче, що ти самотній у світі, що ти сліпий і глухий, що не чуєш і не розумієш мови трав, шелесту листя, плюскоту води або ж голосу перепела в житах; і тому мої тато гріхом вважали, приміром, бити, забавляючись, прутиком мураву або ж вирізати на стовбурі берези в лісі літери і знаки, а вже плювати у криницю чи й у річку називали образою, бо ж вода - то кров землі, не марно ж у наших краях називають воду царицею... Та, очевидно, квітнева неділя, в яку приїхав зі Львова доктор Люлька, була виняткова, й тому тато порушили свої власні перестороги про недільний відпочинок землі, й наші голоси незвично лунко падали на скиби, немов невидимі птахи.

Розвесілий доктор Люлька враз зацікавився і перемінився, як тільки-но опинився на нашій нивці на Могилках; він вибіг прудко на перший курган, потім на другий, величезні його окуляри буквально вбирали в себе кожний горбик, схил, видолонок, і при цьому, здавалося, він не дихав і не зронив жодного слова, немовби боявся, що від промовленого слова побачене ним зникне, розсипиться нудною рівниною, і лише опинившись в борозні на тому місці, де був виораний пласт вугілля і знайдений молоток, доктор Люлька вигукнув татові, що місцина ця унікальна, що це, прошу вас, некрополь, прадавня усипальня, що тут під землею безліч історичних тайн, а потім, раптом згадавши про мене, котрий спантелено стояв збоку від дорослих, ухопив мене за руку й наказав суворо: "Слухай, хлопаку, як ся називаєш? Романком? То я тебе прошу, Романку, то я тебе силоміць примушую: ану встроми

руку у виоране вугілля. Встроми й почуєш, як воно пече... воно дотепер гаряче. Ти мой, хлопаку, мусиш відчутти, що воно пекуче, мусиш ту жарінь запам'ятати".

Нічого із його слів я не зрозумів, надто доктор Люлька був схвилюваний, я, очевидно, сприйняв це за жарт, бо тато мої і ксьондзові паничі, дивлячись на мене, стримано посміхалися, однаке я таки встропив руку у розорану пасмугу вугілля і... ні, не було воно гаряче, воно давним-давно вихололо, але ген-ген через роки несподівано обпекло мене, але обпекло не руку: душа заболіла.

Тому я сьогодні й пишу оцю повість.

4.

Хтось невидимий, далекий, непізнаний, невідомий б'є і б'є кресалом об кремінь і ловить у суху потеруху іскри вогню; хтось згадав про чорну свічу від Ілени, треба її засвітити...

5.

Забіжу трохи наперед і скажу, що доктора Люльку більшовики закатували наприкінці червня сорок першого року у львівській тюрмі "На Лонцького"; розповідала про цю страшну новину його дружина пані Леся - маленька й тендітна білявка, з вигляду ще зовсім молода, яка у сорок другому році приїхала в Сестриничі рятуватися від голоду; вона, коли на Могилках велися розкопки, декілька разів приїжджала до чоловіка, а остільки доктор Люлька мав свій "постій", як він казав, у нашій хаті (він мешкав у другій, через сіни, великій світлиці, йому з нашого хутірця було близько до Могилок), то, звісно, пані Леся приїхала до нас, як до знайомих, а від знайомих залишився тільки мій найстарший брат Федь, який став газдувати в нашому оседку після татової смерті. Пані Леся привезла мені купу книжок, серед них, пам'ятаю, "Мауглі" Кіплінга й "На уходах" Андрія Чайковського, я їй за відплату назбирав у stodолі у потерусі зо три літри бозна-коли вилущеної квасолі й вона, зголодніла в місті, вдячно мене цілувала, від чого я червонів і навіть чомусь сплакнув... зрештою, я і без львівських книжок назбирав би пані Лесі квасолі, вона була білява, як кульбабка, голосок мала, як у пташки, а очі сині; я ще

тоді, на розкопках, у неї закохався.

Звичайно, це була моя велика тайна, доктор Люлька напевне й не здогадувався, що восьмирічний шмаркач закохався в його дружину, та він, гадаю, не помічав на Могилках ні своєї дружини, ні тим більше якогось Романка, хоч інколи й доручав мені, якщо я мав вільну годину від "татової" роботи, обмивати в Уняві-ріці, в яку полого збігала наша парцеля, черепки й різні камінці, викопані на курганах. Зранку й до заходу сонця доктор Люлька, у полотняній одежі й у солом'яному брилі, ні на крок не відступав від своїх розкопів; кургани він розкопував траншеями хрест-навхрест; чотири сільські молоді газди, найняті доктором, тут і там дірявили також нивку шурфами; дірявили, щоправда, в шаховому порядку, і до того ж орудували рискалями досить обережно: доктор Люлька не вимагав поспіху, а лише уваги й розуміння, як він казав, розуміння того, що тут розкопуємо, браття опришки, українську історію, яка на цьому місці жила й померла вісімсот чи й тисячу років тому. Копачі слухали його пильно, не перечили ні словом, бо пан зі Львова платив аж по три золоті на день, що на той час для селянина було немалим заробітком, але в "якусь історію" не вірили напевне, бо за літо понакопували лише чималу купу черепків, уламок меча, жменю наконечників стріл, кілька уламків скляних браслетів, хрестиків, маленьку іконку, різблену на тонкому камені, й чимало намистин - добро це доктор Люлька визбирував 3-поміж людських кісточок: хіба то "історія"? Тільки один раз Люлька висіяв 3-поміж розсипчатої глини золотий кульчик, що мав вигляд птаха. "Оце й усе золото... уся наша історія, - посміхалися копачі й у душі, напевно, кепкували собі з пана доктора. - Чи варто перекопувати гори ґрунту й псувати землю задля якогось кульчика... задля якогось розбитого горщика?" Доктор Люлька заперечував: черепки, стріли, колодка ось на двері, серп, ковані цвяхи теж мають золоту вартість, але копачі не дуже йому вірили, і я теж був на їхньому боці, ми були переконані, що пан зі Львова шукає у прадавніх могилах золота, бо тільки золото, а не черепки щось значать у світі.

Шкода, але я досьогодні не знаю, які власне знахідки були розкопані на Могилках, принаймі, я ніде не здибав наукових публікацій про розкопки доктором Люлькою у Сестриничах; дружина його пані Леся оповідала в сорок другому році, що розкопки фінансував митрополит Андрей

Шептицький, й що нібито до Національного музею у Львові були передані всі коробки із знахідками, їх реєстр і науковий звіт; про коробки й про звіт я сам можу посвідчити, бо особисто бачив, як вечорами або ж у сльотаві дні доктор Люлька вивчав у нас вдома свої знахідки під лупою, фотографував їх або замальовував до блокнота, а вже потім докладно кожен річ описував і складав, обгорнувши папером, у картонні коробки. Але, як виявилось, в реєстрі різних архівних матеріалів Національного музею у Львові, що його складав мій добрий знайомий Йосип Гронський, жодного клаптика рукопису доктора Люльки не числиться. Може бути, що археолог не встиг передати свою працю до музею, бо настала польсько-німецька війна, потім прийшли "перші совіти", а вже в грудні Остап Люлька опинився за ґратами.

Але це станеться лише через декілька років, а влітку тридцять восьмого доктор Люлька то балагуриє із копачами, то шпортає ножем і щіточкою в розкопі поміж людськими кісточками, то проповідує українську історію пастухам, що на стернищах уже привільно пускали худобу, й колами обступали розкопані рови, цілком будучи впевненими, що "ніякої історії" цей бузькодзьобий доктор на Могилках Николи Поліного не розкопує; шукає він, людоньки добрі, золота і - фертик, бо, прецінь, так само говорять і його копачі.

Зацікавлення золотом, яке, мовляв, можна знайти на нашій парцелі, запаморочило не одного парубка й газду, а то й жіноцтво, бо майже кожного вечора, а також у неділю, у свята або й у дощові дні, коли розкопки не проводилися, на Могилки в траншеї закрадалися часом по двоє-трьох шукачів золота з саперними лопатками, яким щонаочі, певно, снилося, що досить копнути два-три рази, як із під заступа зблисне, вдарить ув очі ясністю стародавнє золото; і для того, щоб золотошукачі не псували розкопів, у яких панував свій порядок ведення робіт, доктор Люлька був змушений найняти вартового. За порадою мого батька він узяв на цю службу Никифора Данилюка, якого по-сільському кликали Цісарем; чоловік справді був подібний до останнього австрійського монарха Франца-Йосифа: високий, з пишними сивими вусами й бакенбардами. Зрештою, він часто сам себе називав імператором, при цьому виголосивши по-німецьки різні військові команди. Зазвичай Цісар марширував по селу босим, у веретяних білих штанах, але обов'язково у

вицвілій військовій австрійського чи польського крою кабатині з двома рядами хрестів, медалей та різних значків на грудях. Зате на ньому була стрілецька шапка-мазепинка, але пошита вже таки нашим сільським полатайком.

Никифор Цісар справді служив із моїм батьком в Українській Галицькій армії, тому тато називали його "старою войною", і, бувало, коли Цісар приходив до нас у гості, обидва сідали на призьбі під хатою і згадували, як воювали з поляками під Львовом. Щоправда, в селі вважали Цісаря за такого, якому бракує в голові клепки, за дивака, очевидно, винні тут були його вуса й бакенбарди, німецькі команди й хрести на грудях, я, одначе, тепер думаю, що Цісареві було зручно жити у прибраній личині. Він мав ясний розум, глибоку пам'ять і талант оповідача. Власне, при зустрічі з моїм батьком, говорив, пригадуючи фронтові епізоди, переважно Цісар, тато мої лише хитали головою. Казками, оповіданнями з воєнних часів, а найбільше про "українські бої з поляками", де, звісно, поляки виступали боягузами, які постійно накладали в штани, а українське стрілецтво завжди виходило з боїв непереможним - (а взагалі, "Ми ще ляхам покажемо!") - Цісар чарував нас, пастушат, на стернях. Ми обсідали його, немов рій матку у борті, й забували, розкривши очі й роти, про свої корови й телята, і навіть про самих себе: ми перебували в Цісаревому полоні, і старий безперечно знав силу і значення своїх оповідей, кажучи, що із сільської податливої глини ліпить жовнів для майбутньої України. Якимось чином, певно, від відомого в Сестриничах конфідента Дмитра Галея, який не приховував своєї співпраці з поліцією і навіть при нагоді гордився Юдиним ремеслом як державною службою, влада польська дізналася про його систематичну "антидержавну пропаганду" серед молоді, про його заяви, що готує проти Польщі майбутніх українських вояків, і нашого Цісаря повели під багнетом у сусіднє село Чорнів, де був поліційний постерунок, на "переслуховування". Арешт тривав лише одну добу, навіть сільський війт Гаврило Іленич, який не любив ніяких "протидержавних розмов про Україну", був змушений оборонити Цісаря від поліції, атестуючи його як такого, "у котрого нема всіх удома". Я пам'ятаю, як мої тато з війтової атестації посміхалися, кажучи, що Цісар не такий уже й дурний, як собі дехто

думає, він користується “відсутністю усіх удома” не тільки в поліції, але й у селі, посеред сусідів: його якби примусово поважали або й трохи боялися... боялися, певно, гострого язика, безпардонного вміння виказати будь-кому правду увічі. Цісар не мав великого господарства: коло хати жона його Даруня обробляла городчик, завбільшки з півморга, на подвір’ї порпалися в гною кілька курок, а в стаєнчині метляли бородами дві “мудрі” кози... мудримися вони були через дивовижну прив’язаність до свого господаря: вони ходили за ним на пасовищі, немов вишколені пси. Але попри свою бідність, голодного переднівку Цісар і його Даруня ніколи не переживали: сусіди, в тому числі й мій батько, не жаліли для нього ні картоплі, ні збіжжя, а як на Різдво кололи свиню, то посилали йому м’яса, пас солонини і кишки.

Такого ось Никифора Цісаря і найняв доктор Люлька сторожувати свої археологічні розкопки й тішився, що не помилився: ворона не мала права сісти на купу свіжої глини. Лише неділями, коли на розкопки приходили не лише молодь і дітлахи, а й також статечні газди, то Цісар ласкаво давав дозвіл на оглядини, при цьому, однак, наказуючи:

- Ніц, один із другим, не рушайте. Тут кожний камінь і кожна грудка, чуєте, говорять про те, що ми мали свою державу.

На випадок дощу Цісар збудував собі буду з вільшини й шувару, перед якою вечорами розкладав ватру; з вікна нашої хати було видно його кострище, і я, бувало, споглядаючи далекий вогонь, вифантазовував, що на Могилках уночі панує інший світ: туди повертаються стародавні часи, а в тих часах сидять поруч із Цісарем воїни і жінки, котрі поховані в курганах, і спокій яких порушив доктор Люлька. Одначе найбільшими фантазерами були таки доктор Люлька й Никифор Цісар. Траплялося, що я випрошувався у тата піти разом із доктором Люлькою “в гості на вечір до Цісарєвого вогню на Могилках”, і тоді починалася ніч, повна чарів і ворожбитства. Моїм обов’язком було підтримувати у ватрі вогонь, підкладаючи назбиране Цісарем завидна ломаччя, і слухати... слухати - більш нічого. На маленькому острові навкруг ватри Цісар із доктором Люлькою творили, напластовуючи один на одного, два світи: Люлька будував побіч Могилок город із дерев’яними стінами, вежами, населяючи його боярами, купцями, воями, ремісниками

різними, дітьми й прекрасним жіноцтвом; він умів воскрешати тих, яких тривожив у могилах своєю археологічною лопатою, повертаючи їм голоси, одержу, зброю, навчав їх знову жити, воювати, будувати, любити, плакати і співати. Я навіть чув, як десь поруч грали на гусях, а на вежах сурмили сурми. Це був світ далекий, якому нараховувалось вісімсот чи й більше років, а Цісар малював світ ближчий, коли у двадцятому році Четверта бригада Української Галицької армії, щоб не втрапити ні до польського, ні до більшовицького полону, перейшла Дністер і через Карпати пробивалася до Чехословаччини. Хтось, щасливий, пробився, їх інтернували у Юзефові, хтось загинув у дорозі, хтось утративши віру, що колись можна буде крісом і скорострілом повернути волю Україні, жбурляв зброю у гірські провалля, у звори, й нишком шукав стежки додому. А вістун Никифор Данилюк разом із декількома старшинами й стрільцями лишилися в горах поміж гуцулами й напровесні двадцятого року у Красноїллі за Жаб'єм заходжувалися готувати повстання проти польського окупанта. Мрійники були. Фанатики. Ідейні хлопці. Українці до загибелі. Та що з того? Їх зрадили. Арештували. Якраз на Великдень. В Коломиї били люто... били й власну кров примушували пити, аж м'ясо від кісток відбите, обезкровлене, відпадало. Так діялося... Як забути?

- Я, полонений, теж власну кров пив...а м'ясо сухе... пластівці, рахуйте, такі відривалися, приніс додому і дотепер тримаю в торбині за образами, щоби-м не забув, як 'ня били, хто бив і за що били, - сумував Цісар, поскрипуючи зубами.

Доктор Люлька обіймав його за плечі, заспокоював і... і заспокоєні вони довго мовчали, втопивши очі у ватру.

А за моєю спиною, за куренем з хворосту й шувару, підкрадався, плазуючи в темряві, третій світ, нинішній тутешній, і я щулився, відчуюючи, як він, немов пес, дидав мені у шию.

А якогось дня, котрий я не знаю, до якого світу причислити, копачі натрапили таки недалеко від Цісареві буди на саркофаг, тесаний із тутешнього вапняку; власне, розкопуючи на всяк випадок невисокий горбик, десь за третім штихом відкрилася їм кам'яна плита. Доктор Люлька, звісно, захвилювався і розкричався, щоб грабарі вимелися з ями, а сам щіткою, щоб, не дай Боже, не пошкодити, розчищував поверхню плити; він устиг розчи-

стити, навіть сфотографувати, а потім і вручну перерисувати напис на плиті, що більш-менш зберігся: "Бояриня Ілена". А внизу глибоко вкарбовано в камінь рік "1345".

Очевидно, докторові Люльці дуже хотілося чимдуж підважити кам'яну плиту саркофага, надіючись, що боярське поховання виявиться багатим на знахідки, котрі будуть мати немале значення для науки, остільки на плиті виразно читається ім'я жінки й дата її смерті. Але западав вечір, і доктор Люлька, узявши археологічну нетерплячку в кріпкі свої руки, настановив, що розкриє саркофаг завтра рано-вранці. Правда, він не відразу вирушив з Могилок, майже до опівночі сидів із Цісарем біля ватри, мовби на сьогоднішню ніч подвоївши варту біля саркофага боярині Ілени.

А коли...

6.

Пс-с-с...Ви чуєте...ви чуєте, як хтось...десь б'є кресалом об камінь, і пахне у повітрі кам'яним димом?

7.

А коли вранці невиспаний, нетерплячий доктор Люлька прибіг на розкопи, то... то ні саркофага, ні ями по ньому не було й сліду. Свіжу землю хтось розрівняв, а сліди за собою чи то підмів, чи посипав піском. Не знайшли також сторожа. Доктор Люлька аж немовби втратив розум, він ніяк не міг повірити, що розкопаний учора кам'яний саркофаг боярині Ілени зник, розтаяв, немовби насправді його ніколи й не існувало; археолог бігав навколо засипаної ями, навколо куреня, й на всі чотири сторони світу викликував Цісаря, він, очевидно, мав надію, що Цісар десь тут приховався, припишк; він цілком був упевнений, що зникнення саркофага не обійшлося без участі Цісаря й тому виговорював своєму батькові, який порекомендував в сторожі пришепкуватого патріота, на якого, очевидно, вночі напало безумство... напало, й він розтрощив саркофаг на кавалки, порозносив їх по корчах і млаках, а сам здимів...

Мої тато таки на правду почувалися винними, але стояли за Цісаря горою, не міг, пане докторе, вояк Української Галицької армії й у припадку, як ви кажете, безумства накласти руку на стародавню пам'ятку, я думаю, що

могли це зробити, пане докторе, польські “стшельци” з сусіднього села Ляшки Дерев’яні, вони ненавидять усе українське, нашу землю називають споконвічно польською й може бути, що якимось чином дізнавшись про боярський саркофаг, що є пам’яткою староукраїнською, печаткою з глибокої давнини, яка стверджує, що ми тут жили правічно, покололи саркофаг на друзки, а що було в тому кам’яному деревищі, пане докторе, - пограбували. Один-сам чоловік за три-чотири години та іще нічною порою, бігме, не спроможний був тут упоратися, мусіли тут орудувати два моцні хлопці.

- Ну, допустимо, - погоджувався і сумнівався Остап Люлька. Він одну папіросу - “меву” докурював, а другу - припалював. Руки йому тряслися. Волосся, завжди дбайливо прилизане набік, розкуйовдилось. - Допустимо, що то ляцька робота. Хоч... до якого шовіністичного дикунства треба опуститися, щоб нищити археологічну пам’ятку.

- Що значить, пане докторе, якась пам’ятка... якийсь кам’яний гріб супроти того, що наші вороги виробляли... ні, не на війні, а таки кілька років тому на вулицях славного Львова: розбивали вітрини українських sklepів, знищували наші редакції та бібліотеки. Чи не так? Ви ж самі мені розповідали, пане доктор. А це ж не розворохобилися якісь там тупаки з мазурської колонії, які не вміють помножити два на два, а вчені панове-студенти.

Мої тато одне говорили, друге - думали, а вуха тримали гостро: вони напевно сподівалися таки почути стогін чи поклик Никифора Цісаря; їм баглося, щоб із вільхового гайка, що на тому боці річки Уняви, появився Цісар... щоб появився і зняв із себе докторове підозріння.

Тим часом звістка про подію на Могилках облетіла село, і, хоч день був робучим, збіглися сюди як на пожежу, люди; однак до нашої парцелії їх не допускали, сільський війт Гаврило Іленич із кількома радними, як тоді називали депутатів, які чи не перші примчалися в поле, наказав до приїзду поліції нікого до розкопів не допускати. Мовляв, має відбутися слідство і так далі. Навіть свого сінка Миханя, мого ровесника й цимборика, та й того прогнав із поля: нічого, хло, крутитися попід ногами, бо й так сліди позатовкували.

Хоч війт Гаврило Іленич виглядав чоловіком несимпатичним, ніби навіть таким, що людей від себе відпуджує,

Гаврило

бо був низького зросту, з великим горбом на спині, лице мав квадратне, червоне, густо посічене зморшками, немов сокирою хто дрібно поцюкав, довге волосся, підчикрижене під горщик і змашене маслом, аж світилося сизою вороністю. Наші Сестриничі, старий і малий, не вельми його боялися... не боялися також грубої ліщинової палюги, з котрою він "урядував" у канцелярії та й ходив із нею до церкви; він неначебто мав лагідну вдачу, тонкий і солодкий голос, і вічну звичку тримати, немов кінчик недокуреної цигарки під густим чорним вусом, раз і назавжди засвічену усмішку; й, очевидно, солодка його усмішка, шовкова бесіда, вироблена звичка до кожного, кого здибає на вулиці, бодай й дітлаха, заговорити, розпитати про здоров'я, а з молодицями - пореготатися голосно й смачно, намалювали навколо його коренкуватої постаті ореол чоловіка доброго і божого. Сестриничі при нагоді любили похвалитися, що мають вїйта на правду людяного; але мої Сестриничі чомусь соромливо не признавалися, що Гаврило, син Старого Вїйта, урядує в селі спадково: вїйтом був його тато, а також татів тато і ще й прапрадід; виходило, що вїйтівство, старшинство, вигода, зиск від сільського уряду нібито здавна були відкуплені родом Іленичів, здавна й на вічні часи.

Особисто я не любив вуйка Гаврила, дарма, що при здибанні, він гладив мене по голові й тицяв цукерок, мало того: мабуть, я один із цілого села боявся Гаврила Іленича; страх, пам'ятаю, напав на мене тієї хвилини, коли одного разу я несподівано зазирнув старому у вічі; він мого зирку не сподівався й, мабуть, не встиг свій погляд перемінити, намалювати ув своїх очах ласку й доброту, бо замість солодкого вуйка, усміхненого батька мого шкільного товариша горбився переді мною зовсім інший чоловік, незнайомий і злий. Зіниці його були жовті, немигаючі, гострі, які простромили мене наскрізь, аж стало в грудях боляче, і я заледве стримав себе, щоб не дати ногам знати. Щось подібне я пережив того дня, коли втікав від пса, що видзвонював грубим ланцюгом на подвір'ї німця-колоніста Генрика з Горішнього млина: тоді собацюра обірвав нашійник і заледве мене не покусав; той пес, переповідали, походив від вовчиці й собаки.

Ціком може бути, що не один я підглянув потаємний вовчий позирок Гаврила Іленича, ніхто лише не признавався у цьому. Так чи інакше, але в Сестриничах не

було випадку, щоб хтось горбаня не послухав, не сповнив його просьбу чи наказу.

X Нині на нашій парцелі на Могилках чималий людський натовп теж здалека голотився на польовій дорозі, не сміючи переступити вказану Їленичем межу. Бо мала приїхати поліція; поліція - комендант постерунку в Чорневі Жмикло й ще один простий шандар прикотили роверами на Могилки десь аж під полудне. Спершу довго розпитували доктора Люлька, мого тата, копачів, розглядали малюнок саркофага, що його вчора встиг зробити Люлька, обстежили пильно курінь, обмацали чи не кожний камінь, казали врешті грабарям наново розкопати яму, у якій було поховання боярині, але крім кількох уламків саркофага, поліція нічого не знайшла. Було попервах побоювання, що в ямі відкопають мертвого Цісаря, але, на щастя, на дні нічого не знайшли, і я цим дуже тішився... не уявлялося мені, що восени не появиться на стернищах висока постать Цісаря у військовому запряному френчі, у мазепинці й кількома рядами медалей і хрестів на грудях, за яким метуть бородами дві "мудрі" кози, і не гукне він, як бувало, пастушому товариству: "Ну, хлопці, хто ще не чув, як січовий стрілець Іван Цяпка обдурив австрійського генерала?.."

Уже надвечір комендант Жмикло знайшов під вільховим корчем над Унявою білу медальку, вирвану, як кажуть, з "м'ясом", напевне, з військової кабатини Никифора Цісаря. Комендант наказав обстежити всі корчі понад берегом, а також ключками обмацати добрий відтинок ріки.

Даремно. На тому боці Уняви починався заболочений, зарослий шуварами вільховий ліс, а ще далі - розсівся на рівнині дубовий гай, званий Монастирем. Жмикло стояв над річкою, покурював цигарку, дивися проникливо на сиву стіну лісу, що обсотувався туманцем, і розводив безпомічно руками.

Був списаний протокол, і на цьому, власне, слідство скінчили, хоч іще через день приїжджали бричкою з Бистричан два панки-криміналісти. Вони посміювалися з "втрати" пана доктора Люльки, що то, прошу вас, хтось пожартував, може й сам "струж" на прізвисько Цісар. Ось він, будьте певні, леда-день об'явиться і сам усе, що схоче, панові докторові розповість; така глузлива заява схилила доктора Люлька до татового припущення про

“польську руку”, бо одного вечора, десь через два тижні після події на Могилках, доктор Люлька сказав татові:

- Ви мали рацію, пане Николо. Ляцька це робота. Нема Цісаря, дарма я його ждав... я б йому все простив, навіть розтовчений саркофаг, хай би тільки вернувся.

Наступного ранку доктор Люлька поїхав до Львова. Тато мої тим часом засипали археологічні розкопи на обидвох курганах, восени Могилки виорали й посіяли жито... жито росло. Цісар не повертався, але тато уже тее жито не косили: напровесні поїхали в Гаї (там у нас був морг лісу) нарубати в млаці лози на новий пліт і, втомившись, прилягли на купу нарубаної лози перепочити. Я пам'ятаю: сонце припікало, як улітку, коні пофоркували в опалку з січкою і вівсом, сокира, покинута на пні, блишала чистим сріблом, ліс, наші Гаї, запаморочливо дихав прив'ялим молодим листям. Тато не зчулися, як заснули...

І перестудилися: земля ще дихала студінню. Гальпове, як тоді казали, запалення легенів звело їх у гріб всього за один тиждень. Осиротіли наші коні, газдівство, поля, і я, бідний, з ними.

А тут почалася німецько-польська війна. Село поволі забувало про загадкове зникнення саркофага боярини Ілени та його сторожа Никифора Цісаря.

8.

Я уже згадував, що мій покійний батько Никола Поліний мав один привілей, яким вельми гордився: щонеділі читав на криласі Апостола; він знав церковно-слов'янське письмо, мав густий басовитий голос, а головне - умів читати натхненно, я сказав би, артистично. Люди слухали читання уважно, слова з послань апостола Павла падали в церковній тиші дзвінко, немов їх кували з голосної міді.

Другим його вже обов'язком, а не привілеєм, було сповняти в церковному братстві при сільській церкві Св. Параскеви П'ятниці службу свічаря, котрий сукав із бджолиного воску необхідні для богослужень, похоронів та інших духовних потреб свічки різних розмірів і конфігурацій. Нелегко, приміром, було зсувати велику, з метр, переплетену червоною китайкою з хрестом посередині трійцю.

Свічки зазвичай сукали один раз на рік, робота ця

тривала два-три дні; братство прислало до помічі батькові двох молодиків, котрі, як я пам'ятаю, повинні були не лише практично допомагати, а й також набиратися досвіду, прислуховуватися до того, що розповідав батько про свічки; мовлене ним, я думаю, носило наче ритуальний характер і призначалося для передачі наступним поколінням.

Була там розповідь і про чорну свічу...

9.

У родині Іленичів Миханя не любили, він був гейби чужим прибудуою і для батька, і для матері, й для старших своїх братів Гната і Танасія; старші брати, обидва присадкуваті, були ненажерливими в роботі, й першими розбишаками у парубоцькій громаді, гультяї, яких дівчата боялися, як вогню, і були вони - що правда, то правда - першими співаками на вечірніх сільських вулицях та на концертах у читальні "Просвіти". Непогамовні, нахабнуваті серед чужих, вони, одначе, в родині ходили покірливими й тихими. Старий Гаврило, Війтів син, мав над хлопцями, як і над селом, лагідну, але й водночас непоступливу війтівську владу: буваючи часто на дворіщі Іленичів, я не один раз спостерігав, як вуйко Гаврило знімав зі штанів "куплю" - військовий ремінний пасок із кованою пряжкою і котромусь із синів, а найчастіше найстаршому Гнатові, якого давно треба було оженити, мовчки, без крику показував пальцем на грубе бервено на дровітні, яке, обкорене й дещо зверху стесане для зручності, напевне й призначалося для подібних ексекцій. Мені не доводилося бачити, щоб котрийсь із синів Гаврила Іленича не підкорився батьковому пальцеві: парубки мовчки спускали штани й лягали пластом на бервено. Але й не скажу, що старий упадав у гнів, ні, він без притиску клав на синову задницю лише два-три ремені, примовляючи при цьому, що робиться це для порядку й для пам'яті. Має бути, мої сини, послух і шана.

Одначе я не пригадую, щоб вуйко Гаврило дупцював наймолодшого свого сина; Михань, зрештою, і без паска нудив світом, якби притлумлений: тихий, несміливий, блідий на обличчі; білявий і довгообразий, він зовсім не був схожий на війтову родину. Через це, може, його й не любили; поштуркували ним також у школі й на пасовищах, дарма, що був війтівською, прецінь, дитиною.

Жила у ньому меланхолійна душа... я нині уявляю собі його душу, схожу на голінасту чаплю, що стоїть під дощем на одній нозі, й, опустивши мокрі крила і голову, неначе пригадує і не може пригадати щось дуже давно забуте. Власне, вічне пригадування забутого, постійне занурення в себе було, напевне, немалою мукою для дитячої душі; найгірше, що хлопець із цією мукою ні з ким не міг поділитися, бо, сердешний, сам не знав, що у ньому діється. На правах цимборика - близького приятеля - ми сиділи в школі поруч на одній лавці - я, бувало, посмішковувася з нього, що він ніяк не може згадати, як виглядав торішній сніг, чи був він, Миханю, білим, чи зеленим, або й дошкулював іншими марницями. Миханько з моїх глузів лише посміхався. А якось цілком поважно сказав мені:

- Знаєш-но, Романку, що мені снилося? Снилось, що мої мама мене цілували. І я від щастя дістав крила й літав попід небесами, як ангел. Та це, бра', був лише сон. Мої мама ніколи мене не цілують... та навіть не погладять по голові.

Мені, на той час уже круглому сироті, було й дивно, і страшно слухати Михасеву тужбу за звичайним хлоп'ячим щастям - почути на своїй голові мамині долоні, я цього не міг зрозуміти, адже Миханькова мама була жива й здорова; мені здавалося, що лише я, круглий сирота, маю право помріяти про мамині долоні, помріяти й поплакати тихцем... або й побігти на мамин гріб поскаржитися на гірку сирітську долю.

Сказати по правді, я неохоче навідувався до Миханя на його подвір'я, щоб погратися в "лапанки" чи й "схованку", хоч де-де, а тут було де розгулятися: подвір'я, а радше - дворище Іленичів було розлоге, як у дідица; мабуть, цілий гектар або й більше хтось-колись обгородив густою пасмугою терену впереміж із грабиною і шипшиною. Висока, тесана з дуба, на грубих кованих завісах брама з хврткою під дашком із почорнілої гонти робила дворище схожим на фотецю, посеред якої на пагорбі стояла довжелезна, на дві світлиці, з кухнею посередині, ганком та ще з прибудовами-притулами до задньої стіни, присадкувата, мурована з цегли хата; мені тоді здавалося, що війтовій хаті важко стояти на пагорбі, вона аж вгиналася і западалася в землю - давили на підвалини грубезні її стіни і череп'яний дах; а ще мені здавалося, що маленькі її вікна були схожі на глипаки сторожового

пса, що пильно стежить за тобою з тієї хвилини, коли ти тільки-но цоркнув на хвіртці клямкою.

Поза хатою були вибудовані дві стодоли, стайня, конюшня, курники й кучі для свиней, віддалік вишикувалися в ряд з десятком, мабуть, високих оборотів із сіном та соломою. Господарський цей кут, сказати б - гумно, світилося чистотою і порядком: дорога від брами й чималий тік перед будівлями були вимуровані плоскими рінками й завжди чисто підметені. Зрозуміло, що на такій великій господарці гарував не лише Гаврило з синами, але й кілька наймитів, які, певно, служили тут постійно.

Мене, пам'ятаю, вражали не порядок на гумні й не підметене каміння, а якраз навпаки - занедбаність, здичавіння старезного не то лісу, не то саду, в якому упереміж із чорними від старості грушами та яблунями росли дуби, берези й липи; гущаки малинові й ожинові, вологі видолінки з травою до пояса змінювалися невеликими сонячними полянами, що стелилися поміж дубами, порослі мохом і папороттю; паморочливий грибний дух, стриманий пошум дубових верховіть створювали враження, що ти опинився у глухому лісі... і що ти у цьому лісі загубився; тебе часом несподівано ніби підвіювало й наповнювало трутизною із папороті, проймав тебе страх, і ти заледве стримувався, щоб не закричати... а бувало, що ти таки скрикував; і тоді на поміч поспішав Миханько; він почувався тут вільно, розкуто; тут він зовсім не був схожий на того пришепелкуватого, затурканого дівчака, якого ми знали в школі; власне, в цьому здичавілому саду він виростав, тут, у тиші, на безлюдді, серед дерев і кущів, серед зела та птахів було йому добре, і батько з матір'ю, махнувши на нього рукою, гейби подарували свого наймолодшого нащадка, котрий із пуп'янка не проявляв особливої охоти ні до поля, ні до худоби, ні до науки, ні до будь-якого ремесла, оцьому садові, старим дубам, грушам і дикому зіл्लю.

Миханько, коли оволодівав мною безпричинний страх, тулив мене до себе, намагався щось веселе розповісти й відволікти від того невідомого й страшного, що, здавалося, чигало на мене за кожним стовбуром і кущем.

Коли ж страх минався і поляна між трьома дубами знову оживала жовтизною цвіту звіробою і білими плахтами королиці, я запитував Миханька, чому його тато не вирубає дикий сад, чи як його називати, адже

тут виросло б чимале поле, що родило б жито, як гай, адже мої тато Могилки купили й мордуються, корчуючи вільшину й визбируючи каміння... а втім, усі газди в Сестриничах кожен грудку землі виважують в долонях і б'ються, трапляється, істиками до крові, якщо сусід сусідові переоре межу.

- Бо ми багаті, - байдуже відповів Миханько. - У нас і так доста поля. А крім того, як би я жив без цього саду? Я тут інколи й ночую...

І не знаю: Миханько хвалився, а чи скаржився?

- Але ж слухай-но, - допитувався я сполоханий, - ти тут ночуєш, і ніхто тебе не шукає? Ні тато з мамою, ні брати?

- Ніхто, - Миханько крутив заперечливо білявою головою. - Я нікому не потрібний... вони мене в хаті й не заприймають, ніби мене й нема. - Йому збиралося на плач.

- Хіба тут вночі не боїшся? - Мої хлоп'ячі запитання були цілком резонні; не тільки в саду нападав на мене раптовий страх, але й тоді, коли переступав високий кам'яний поріг на хвіртці, я відчував якусь непевність... було мені якось не по собі маркотно; від цієї, отороченої тереном, зарослої лісом чи пак садом гражди віяло погрозою, чимсь загадковим і відштовхуючим. Гражда Іленичів мовби дихала ворожнечею... гражда не любила людей. І не випадково мої тато, знаючи, що воджуся з Миханьком, казали:

- Ой, не ходи туди, хло'...

- Чому? Не ходити туди тому, що вони багаті? - допитувався я.

- Ми теж не бідні, - відповідали тато. - І ми, Поліні, теж горді й не даємо собі в кашу плюнути, бо на своїй землі сидимо, чесно тієї землі доробляємося. Тут інше. Гражда Війтова якась... не знаю, як і розтлумачити. Одне слово, обминають її люди. Особливо вночі. Може, щезники там у бузині... бузини ж там густо. Може, змії. Може... - І тато, так і не пояснивши вичерпно загадку Війтової гражди, безпорадно знизували плечима.

Зрештою, обминали Війтову гражду не тільки в забобонні часи мого дитинства, але вже й наприкінці сорокових років, коли в Сестриничах примусово створювали колгосп, і хтось із районних уповноважених запропонував розбудувати колгоспний двір на дворіщі Гаврила Іленича, то сільські активісти, дарма, що вдавали

з себе таких, які нібито не вірять ні в Бога, ні в чорта, запротестували й мало не хрестилися.

- Ні, - в один голос заперечували. - Не поведеться там господарка. Чорне там місце.

Чорне місце? Власне, це чи не найвлучніша характеристика гражди Гаврила Іленича. Щоправда, Миханько так не думав.

- Чого мені тут боятися? Я тут свій... мене всі дерева й корчі знають. Хоч... - зам'явся, мов на тернину наступив, - я сам запитував тата, чому вони не викорчують дичівщину. Тато ж до загину хосен люблять, кожний гріш шпарують... нові ґрунти скуповують то в діди́ча Загурського на Грицівці, то в когось з бідних в селі. А тут... - Миханько надовго задумався, потім продовжив. - Я колись припадко́м підслухав: тато з мамою радилися... власне, мама підмовляла тата, щоб скорчували сад і тернину навколо обійстя. Казала: смок живе поміж хабуззям у твоєму саду й дихає на мене смо́лою злою. Люди нас обходять, як холерників яких. А тато на мамину просьбу відповіли: Я собі, Меланю, думаю, що ми, Іленичі, таки нап्रा́вду холерою затруєні... прокажені до кісток. Але най буде так, як було за тата мого, за діда й за пра́діда... ми на цьому горбі, на Горо́дищах, сидимо справі́ку. І здавна, мабу́ть, від початку світу росте цей ди́кий сад, де гру́ша б'ється гіллям об дубову крону... і від ді́да-пра́ді́да запові́джено: не корчу́йте тут дере́в, Ілени́чі, а котре дере́во струхля́віє, усохне, то й саме упа́де. Дере́во в нашо́му саду те́ж же́де свого зна́ку.

Що? Ждати знаку? Очевидно, останні слова про очікування "знаку" мали потаємний смисл, про це я довідуся лише тепер, коли розплутую оцю кримінальну історію, яка розпочалася у першій половині XIV століття, а тоді, наприкінці тридцятих років нинішнього часу, ми з Миханьком були замалі й задурні, щоб придати їм значення й зрозуміти, чому здичавілий сад, який чомусь названий Покутою, став для роду Іленичів якби завороженим, замкненим на тисячі замків, які можна відімкнути хіба отим загадковим "знаком".

10.

Тато мої, заприсяжений братський свічар, учив своїх молодих помічників: "Так, будемо, газдове, карбувати в пам'яті науку про чорну свічу поганьбення, але спершу

запам'ятайте, що ще є свічі-патериці, зсукані з ярого бджолиного воску, горіння яких, запах схожі на чисту й пахучу молитву, тому Господові вони вельми угодні. Засвічуємо їх у церквах у святочні дні, коли правиться Служба Божа. Такі свічі називаються молитовними...”

11.

Отже, про знак... Думаю, що ми з Миханьком тримали його в руках. Через рік після археологічних розкопок на Могилках, власне, вліті, перед початком польсько-німецької війни, Миханько і я, як зазвичайно, товклися в Покуті, збиваючи патицчям уже дозрілі, великі, мов кулаки, груші, що падали в траву, як гранати, й майже кожна теж, мов граната, розтріскувалася. Потім, об'ївши садовини, ми сиділи, під дубом, що поріс сивим мохом, й почали забавлятися цизориками: була така гра, що називалася “ніж із пальця і з носа”, суть якої була в тому, що треба було наловчитися вціляти вістря ножа у землю, пускаючи його плазом то з руки, то з носа, то з бороди, із плеча. Миханько був майстром цієї гри, жодного разу лезо не падало в траву плазом, не траплялося також, щоб ніж ударявся об землю колодочкою: вістря завжди встромлялося в траву точно. Я із своїм “жидиком” - так ми називали свої примітивні цизорики з червоними дерев'яними колодками - й близько не підступався до Миханькової майстерності. А втім, Миханько мав час на тренування...

Ото ж, котрогось разу, полетівши “з плеча”, вістря Миханькового “жидика” вдарилося об щось залізне, чи й, може, втрапило в камінець. Миханько розгріб дрібну траву, пирій - і з-поміж коріння видобув круглу й темну річ, подібну на велику неправильної форми монету.

- Дивись-но, - вигукнув він зраділо, - я знайшов десять золотих польських ! - Миханько, послинивши знахідку, заповзято почав її терти об штани і скоро монета блиснула білим металом. Одначе це не були “польські десять золотих”, як ми з Миханьком попервах думали. Монета була важка, груба майже на палець, з нерівними краями, на одному її боці ми побачили жіночу голову в короні, а на другому - зуміли з трудом відчитати карбований напис “Се сребренник Їлени”.

Господи, Їленин!.. Їленичі!!! Це я сьогодні такий мудрий і вигукую знервовано жіноче ім'я, яке протягом

одного літа двічі мені запам'ятовувалося: перший раз Іленине ім'я було викарбоване на плиті кам'яного саркофага, розкопаного на Могилках, а вдруге - на монеті. Сьогодні я знаю, що це ім'я однієї і тієї ж самої жінки, багато чого відкрилося з її життя і смерті, а тоді ні мені, ні Миханькові нічого подібного й не наснилося, ми не знали також ціни срібла, а тим більше нумізматичної вартості знахідки; деякий час з тією Ілениною медалькою чи монетою побавилися, підкидаючи її вгору й ловлячи на лету, потім Миханькові прийшла до голови думка побігти до Шимана, до нашого сестричанського жида, що тримав у селі трафіку - невеликий склепок із оселедцями, гасом, тютюном та іншим дріб'язком, й поцікавитися, чи не дав би він за цю річ якусь там жменю цукерків.

Була неділя, але село грішило нагальною роботизною: скрипіли вози з снопами й сіном: газди, поки стояла погода, звозили з полів та сіножатей урожай. Широка брама Іленичевої гражди теж була відчинена навстіж: Гаврило Іленич із синами й наймитами подався в поле - гражда дрімала в тиші, а їхня довга хата на пагорбі скидалася на білу кішку, яку прикрили зверху червонястим коцом.

Чому мені це запам'яталося? Може, інтуїтивно я остерігався, що котрийсь з Іленичів зупинить нас на брамі і спитає, куди це ми зібралися ні з того ні з сього?

Жнивне літо дихало спекотно й духм'яно, світлий день від землі до неба, схожий на велетенську прозору будівлю з голубуватого скла, був ущерть наповнений запахом сіна, стернищ, достиглих яблук, коров'ячих лайняків на дорожі і... ароматом цукерків, котрі ми мали виторгувати у Шимана.

Та, власне, ніякої торгівлі й не було, старий рудий Шиман, що дрімав у своїй комірчині - трафіці, спершу привідкрив, коли Миханько поклав на ляду перед ним свою знахідку, тільки одне око, а вже потім кліпнув покvapно другим й, вихопивши з кишені камізельки окуляри на шнурку, заходився уважно розглядати монету з обох боків, зважував її на долоні й навіть прислухався, як вона дзвенить. Потім роблено байдуже поклав її назад на ляду й промовив ліниво:

- Так собі... дух'ничка. - Старий не вимовляв "р" й через те його мова була трохи смішною, наче дитячою. - Ви де, голопуцьки, її знайшли? - Руді його, волохаті, мов гусениці, брови насупилися й ми подумали, що зараз

жид нас прожене - пропадуть наші вимріяні цукерки.

Миханько сказав:

- Вдома знайшов... в Покуті.

- Й що ти хочеш за того? - вже привітніше спитав Шиман. Він, цей сільський жид, був дуже старий, і був дуже високий зростом, власне, мав надто довгі ноги, й на вулиці, коли йшов, то переступав ними, як бузьок.

- Та що дасте, - зітхнув Миханько. - Хотіли б бомбонів. Цукерки, або, як їх тоді називали в Сестриничах, "бомбони", належали до небесних, майже фантастичних солодких жадань селянської дитини, дарма, що вона могла походити й з багатшого роду. Це стосувалося також мене; ми не тому не ласували цукерками, що вони вважалися надто дорогими й тому недоступними, а тому, що тато з мамою казали: не варто псувати дитину міськими витребеньками; щоправда, білу булку з міста зрідка привозили, а ось цукерків - ні.

- Воно, може, - Шиман накручував на палець пейса, - я б тобі бомбонів дав, леденців, що довго за губою не розтають, йо, але сільський уряд не дозволяє бідному Шиманові тримати з дітками гендель. Скажуть: вимантив жид у хлопця якийсь ментель від пса. Ну, а як той ментель хлопчисько вкрав у тата. Га? Усяке може бути. - При цих словах Шиман зняв з полиці високу бляшану коробку з написом "Фортуна нова" й потряс нею в руках: коробка, як вулик з бджолами, видзвонювала цукерками, й нам потекла в роті слина.

- Як то вкрав? - образився Миханько. - Он Романко бачив, де я сесе знайшов?

- Забожися, - Шиман примусив мене поручитися за цімборика. - Ну, най буде, - врешті злагіднів жид, коли я вдарив себе кулаком у груди. - Я візьму, якщо так просите, бо що маю з вами вдіяти. Цілу пушку цукерків дам, щоб не думали, нібито старий Шиман скупий. Але... вай, вай, - став він шкребти руду бороду, - для того, щоб мене не тягали по канцеляріях за те, що з дітлахами заходжу в гендель, мусите нікому про це не розповідати. Згода? Цукерки десь сховайте в stodolі в соломі, щоб ніхто їх не бачив, і їжте собі поволеньки на здоров'я. Тільки забожіться, що так зробите.

Ми забожилися, бо надто велика була золотистого кольору продовгувата коробка... надто багато калатало в ній цукерків. Шиман загорнув її у папір і ми шмигнули чимдуж на вулицю. Село не мало й гадки про наше з

Миханьком гендлювання з жидом, далі скрипіло фірами й пахтіло сіном. Спека розплавленою медовою рікою затопила Сестриничі. Зустрічні газди й газдині, заклопотані своїми турботами, не звертали й уваги на двох шибеників, що лопотіли босоніж спершу дорогою, а потім шмигнули на стежку поза городами, а щоб на брамі Іленичевій не трапилося чогось непередбачуваного, до гражди пропхалися, як вужі, плазом попід терниною - це був запасний Миханьків лаз.

Аж опинившись біля старого дуба, біля якого й був знайдений сребренник Ілени, ми полегшено зітхнули, розлігшись на траві, й кинули в рот по цілій жмені цукерків.

Ох, і смачно було...

12.

"Ви знову, браття мої, - казали мої тато до своїх помічників з церковного братства, коли вони сукали перед Великоднем свічки, - цікавитесь тайною чорної свічі, а я найперше хочу вам нагадати, братове, що є свічі, котрі називаються поминальними. Їх призначення - горіти на гробах наших вітців і дідів, світло їхнє свідчить, що нащадки пам'ятають про померших..."

13.

Новини в селі, бодай найменші, розтікаються, як вода, просочуються через городи й сади, котяться вулицями, й Сестриничі наприкінці дня без радіо й телефону дізналися з усіма подробицями про подію, що сталася на Городищі у Війтовому подвір'ї. Рано-вранці господиня дому Меланка Запишена, а так її жіноцтво називало поміж собою за мовчкуватий характер, зачерпуючи з криниці воду, перекилилася через цямриння і коміть головою шубовснула вниз; витягли її з води десь через годину, звісно, мертво. Тієї вересневої днини тридцять дев'ятого року Сестриничі, здавалось би, мали б лише стиснути байдуже плечима, перехреститися й побажати небіжчиці царствія небесного, мовляв, що вдієш, Господь посилає також несподівану смерть, село мало безліч своїх проблем: Гітлер рушив війною на Польщу, оголошена мобілізація кількох річників мужчин до Війська Польського, і вже до Бистричан повезли їх на десятках фірах, якась ветери-

нарна комісія з воєводства нипає по селу й "асинтирує" для кавалерії та обозів селянських коней, поліція заборонила зібрання в читальні, пошта не принесла зі Львова жодної української газети, позавчорашньої ночі шандари заарештували вчителя Володимира Яворського та його дружину Наталку за нібито протидержавні дії. Одне слово, Сестриничам того дня не бракувало новин, а все ж смерть Запишеної Меланки стала якби на перше місце: надто вона нечеканою і незвичайною видалася... це ж треба, отак ні з цього - ні з того пірнути в криницю.

Миханька Війтового, мого цімборика, того дня в школі не було, та й, правду кажучи, відколи почалася війна, навчання ледве тліло, директор школи Ян Чехович, наперед занепавши духом, цілими днями вигравав у своєму саду на скрипійці сумну мелодію "Воєнко, воєнко, пож же ти за пані..." Миханько появився на нашому підвір'ї перед вечором; я сподівався побачити його заплаканого, сумного, бо ж, прецінь, вмерла в людини рідна мама, а він, немов нічого й не сталося, стояв переді мною спокійний, а радше сказати - ніякий; він попросив винести з хати байду хліба або ж кілька варених картоплин, бо зранку не мав у роті крихти, всі вдома метушаться, заклопотані маминою смертю, дехто й схлипує... і ніхто по-справжньому за нею не жалує.

Мене вразила Миханькова бесіда, власне, не так слова, як інтонації його голосу: якась безбарвна була інтонація, стругана з дерева.

- А ти? - спитав я Миханька, заскочений дерев'яним поскрипом його голосу, і дивлячись, як він хапливо, голодно ковтає хліб із солониною, думав, що ось, Миханьку, ще твою маму не поховали, а про тебе вже нема кому подбати; мені було жаль товариша.

- Що я? - не зрозумів запитання Миханько.

- Ну, а ти... а ти за нею хіба не жалуєш?

Миханько витер рукавом губи; обличчя його було сіре й невиразне: маленький рот, гострий носик, вузенькі безбарвні очі, ніби вискубані рідкі брови, біляве, як з повісма, волосячко; ціла його постать, низькоросла, кволла, викликала у ровесників, як це повинно бути, чомусь не жалість, а навпаки - незрозумілу злість, з нього любили покепкувати й набагато молодші, не кажучи вже про дівчат, і прізвисько його вуличне - Зносок найточніше вимальовувало його портрет. Ми однак з ним товаришували... і товаришем він був вірним, як джура, прив'язаним

до мене, зате я мав за обов'язок скрізь і всюди ставати в його обороні.

- Господи, - зітхнув Миханько. - Ніби для тебе новина, що мою маму не було за що любити? - Він відповідав начебто мені, але дивився повз мене, позирки його очей були встромлені, певно, в минуле, де хлопець шукав чогось радісного й світлого, пов'язаного з своєю мамою, але так і не знайшовши бодай одного промінчика, опустил вид донизу й зітхнув.

- Але ж так не файно казати про маму, та ще про померлу, - вибухнула в мені сирітська туга за матір'ю, і я мало не заплакав від образи; мені заболіли Миханькові слова про померлу. Я думав про свою маму.

Миханько байдуже стиснув плечима.

- Кажуть люди, що грішно про померлих недобре говорити... та ще більший гріх, коли в тебе нема сліз для померлої матері, - сказав він. - Я це розумію, не дурний. Та що можу вдіяти? Щось таке сльозливе вибріхувати? Маю розірвати на собі сорочину й показати, як мені моєї бідної мами шкода. А мені... а мені, Романку, більше шкода моєї сорочки!

Я був приголомшений, немов ударений каменем; я навіть не сподівався, що Зносок начинений, як порхавка зеленим пилом, лютою сукровицею; дотепер я мав його за пожовклий листок, що кліпає безборонно на яблуневій гілці; ні, просто я мав його за доброго хлопця. То що ж із ним сталося... а може, й нічого не сталося, він завжди був начинений зеленою їддю?

- Ти якийсь інакший, Миханьку, - сказав я розчаровано. - Бігме, я не сподівався, що ти такий... ну... - І тут мені пригадалися давні небіжчика мого тата перестороги, що не варто аж так близько сходитися з Війтовим Миханьком... той Миханько, може, хлопець не злий, зате увесь його рід якби прищеплений на бузині чи на трепеті... на трепеті Юда повісився. Ліпше-но тримайся від Іленичів здалека.

Колись я пропускав татові застереження мимо вуха, у дітей є свої міра, вага й оцінка усього, з чим вони здибаються. Зрештою, згодом я зовсім призабув татові поради, і лише сьогодні, сидячи на призьбі нашої хати, мимохіть відчув потребу відсунутися від Миханька... а ще ліпше було б, коли б він взагалі забрався пріч із нашого подвір'я.

- Ти не сподівався, мой, бо ти з іншого світу, тебе в

наш світ не пускали... і я тобі теж не відкривався, - промовив стиха й сумно Миханько. - Тобі й у голову не приходило, що Іленичам тяжко, нерадісно, йо, на світі жити. Ти чей же буваєш у нас, а чи траплялося тобі видіти, щоб мої тато, які на вулиці вдають доброго й солоденького, пожартували зі мною, а щоб мої старші братове пореготалися, а щоб мої мама взяли та й заспівали. Але де. Наймити наші, біднота, рахуй, яка служить у тата за ногавиці й миску зупи, й то живе собі, як на весіллі, по-людському. Коли співають, коли кленуть або плачуть. А моїм домашнім якби писки позамуровував. Тато лише на людях, на вулиці до кожного сушать зуби... голосок медовий, чужу дитину по голівці погладять, цукерку тицяють: на, посмокчи, дитино, й дивися, який я добрий і божий. А замкнуть за собою хвіртку і... і нема добренького й солоденького Іленича - є старий горбатий ненависник, скупердяга, який тільки й живе тим, що тулить гріш до гроша... і мало їм обом, татові й мамі, та й братам, статків, поля, худоби. Мало, Господи! - сумував і протестував Миханько. - Мої мама більше любили курей, які несли яйця, ніж мене... вони мене начебто й не помічали, я немовби для них не існував. Вони не брали мене до церкви й не вчили молитов... і ні одної казки я не чув од них. Зате я підслухав... якось я слабував тяжко, пам'ятаєш, цілу майже зиму торік не ходив-ем до школи, і, лежачи в постелі, почув, як мама казали татові, що най би той запорток, зносот, ліпше тихо згас, поховали б ми його й не було б, старий, потреби ділити газдівство на трьох... досить, що на двох ділити треба, але ці двоє, слава Богу, землею ходять, як князі з коляди... вони рід Іленичів і скарби наші примножать. А Михань ніц не вартий.

Так говорили мої мама, а тато слухали й зітхали: "А що зробиш, Меланко? Я, грішний, признаюся тобі, теж колись думав над цим. Михань не жилець... не призначений для Покути. Будемо мати в Бога надію, що хлопець сам захлипне. Маємо час. Не будемо брати гріха на душу". - "Чи мало гріха, Гавриле, є поміж нами. На один буде більше", - говорили мама. Я здогадувався, потерпаючи: мама впрошували тата рокувати мені смерть. Тато однак відмахнулися... відмахнулися, певно, на колись, як настане час.

Я ухопив Миханька за руку й просив умовкнути; я ошелешений, зляканий, справді втрапив у нетрі чужого

роду, в інший світ, про який я, малий, навіть не здогадувався, що він існує, бо хоч і в нашій родині теж панував культ роботизми, скупості, суворості... але й панував культ самоповаги і любові, дарма, що ніхто вголос про любов не говорив; я пам'ятаю, як мої тато тяжко вмирили: в'одно ловили своїх дорослих дітей, що їх, обступили за руки й просили, щоб поміж собою вони любилися і щоб мене, сироту, також любили й мали за рідного, хоч і від іншої мами, і, не дай вам Боже, сироту обділити чи їжею, чи сорочкою, чи сном; тато мої вмирили вдосвіта на лаві під вікном, оточені синами своїми і доньками, я теж, хлипаючи, стояв біля них; агонія тривала довго, тато інколи затихали, немовби вже назавше запавшись в інші світи, і тоді брат мій Федь - найстарший із Поліних - миттю засвічував свічку, й тато назад поверталися з далеких загробних світів знову на лаву й наосліп ловили мої руки, цілували їх, і сльози їм котилися по зчорнілому лиці... цілували й шепотіли: "Вибач мені, Романку, що вмираю так рано і лишаю тебе сиротою. Але я і мама твоя Анна... будемо на тому світі молитися за тебе, аби ти жив і був здоров, і був добрим, і мудрим. Ти чуєш мене, Романку?"

Мабуть, таки насправду ми з Миханьком жили в різних світах, я - у білому, доброму, він - у лютому, чорному: це я відкрив для себе того вересневого дня... але й відкрив я також, що мій цимборик - хлопець потайний, замкнутий.

- Чом же ти раніше про це мені не оповідав? - запитував я наївно. Мені було гірко, що він схожий на свого тата: був двояким і фальшивим.

- Смішний ти. Щоб це дало? - відповів Миханько мляво. - Хіба щось змінилося б? А крім того... а крім того, все, що діється у нашій родині, повинно вмерти, не переступивши порога. Цього тато вчили мене змалку. Вони, пам'ятаю, брали мене за руку й провадили в гушаки Покути поміж дуби, поміж чорні грушки, й заповідали, що із Покути нічого не повинно вислизнути на людські вуха: "Люди нас не люблять, Миханю, люди нам заздрять. А нам теж не випадає їх любити, ми від людей повинні мати тільки хосен", - казали. Й так повторювалося безліч разів. Ще й тепер, буває, тато водять мене Покутою і нагадують про тайни нашої родини. Тепер я уже не боюся примусового spacerування вечірньою порою в гушаках дикого саду, й татові застороги про те, що усі події, слова й навіть помисли, що

зроджуються в нашому роді, повинні вмерти на порозі гражди, теж мене не тривожать. Значить, так повинно бути. Тепер я уже великий, уже Покути не боюсь, трапляється, що й ночую там... добре мені серед дерев, тихо, ніхто на тебе не позиркує, не блимає на тебе білим оком, не шарпає. Страху нема, даремно тільки татунцю намагалися мене залякати Покутою. - Миханько розмишляв, як старий, по-дорослому, і я думав, що на призьбі поруч зі мною сидів не Миханько Зносок, з якого у школі й удома не вилушиш, бувало, й слова... сидів дідок, котрий не вмів ні плакати, ні сміятися, зате вмів вибирувати слова й силяти їх на вервечку... висять його слова на вервечці і сушаться, мов гриби.

- Що ж то у вас в хаті чи на подвір'ї аж такого говориться... щось таке робиться... щось діється несусвітне, про яке ніхто не повинен знати? - я спробував обережно просунути голову у тайний світ Іленичів. - Ну, корова отелилася, ну, кури задзьобали когута, ну, тато твої когось там із хлопців потягнули палицею...

- Ет, що ти знаєш, - заперечив Миханько, не підводячи голови. Його слова далі були схожі на висушені гриби, що висять на вервечці під стріхою. - Ось візьми, наприклад, таке: чому тато не беруться корчувати Покуту, наш сад? Яке б поле було розлоге. Колись я наважився спитати про це тата, а вони лише усміхнулися у вус: "Не можна Покуту рушати, не прийшов іще час... Може тобі колись відкриється, і тоді ти будеш корчувати дерево за деревом. Але про це нікому ні слова".

- Або візьми, Романку, мамину смерть. Ти собі думаєш, що було просто: посковзнулася жінка, мовби перед керницею на цілий метр немерзло льоду, як бувало у Йорданські морози - і шубовсь - впала в криницю. Мама, щоб знав, самі скочили у воду! - Миханько поклав палець на губи й оглянувся, немов хотів пересвідчитися, чи хтось його не підслуховує. Смішно. Був золотистий прозорий день, який, мов корабель, плив, погойдуючись у мареві, й разом із днем колихалися хати й дерева, і ми з Михаськом, сидячи на призьбі; і й цій чистій прозорості не міг підкрастися до нас ніякий підслухач. - А якщо мама самі скочили, - продовжував своє Миханько, - то це означає, що вони й самі втратили своє життя... а самогубців з ксьондзом не ховають. Ти про це знаєш? Нам, Іленичам, було б встидно, якби маму поховали без ксьондза, без корогов, ми ж, прецінь, не якісь там старці

без сподень. Так мої тато сказали, так має бути.

- То нащо ж мені про це розповідаєш? - боронився я від чужих потаємних тайн.

- Бо й зі мною може подібне статися, як із мамою. Може на мене льос випасти. Черга, як кажуть тато, настає, і від неї ніде не сховаєшся, - зітхнув хлопець приречено, і я аж затремтів від його приреченого смутку.

- Свят-свят, Миханю, таке дурне говориш, - хрестився я щиро. Надто багато незвичайного й чужого звалилося на мене сьогодні... звалилося, окутало, прибило до призьби.

- Говорю, бо знаю; наш рід значений. Тато так кажуть... Чи добром значений, скарбом, хрестом, прокляттям... ніхто цього точно не знає. Находить на нас... гадина сичить у тобі й мучить, і кусає, і кров тобі труїть, а мозок тобі туманіє, і ти шукаєш порятунку. Я чув якось вночі... недавно... мама шибали собою і хапали тата за руки, просячи ізбавлення від того, що на них упало. А тато... а тато казали: "Мусиш терпіти, Меланко, якщо ти пристала до роду Іленичів. І нема на це ради". Мама стогнали й плакали посеред ночі: "Чому я маю платити ваші борги, Іленичі. Чому ти, скупердяго, не даш на Службу Божу... на десять Служб, най десять ксьондзів моляться за мене, бо тягне мене, підмовляє в'одно скочити в криницю... і таки скочу й буду мати спокій". - "Тихо, стара, ша, - заспокоювали тато маму. - На Службу Божу дам, і не одну, але, чи це допоможе?" - "То засип криницю, Гавриле", - просили мама.

- То чому твої тато криницю не засипали? - перебив я шарудіння його слів.

Власне, тільки тепер я почув, що Миханькові слова замість того, щоб котитися розпачливо, голосно, як розсипані дрібні гроші, шаруділи, немов миші у соломі. Зрештою, висіли собі під стріхою сушені гриби. Мій цімборик зовсім не переживав, що його батько, отой Горбань улесливий, не квапився засипати криницю; якби її засипали й затолочили, то, може, нічого б з Миханьковою мамою не сталося.

- Але де, - крутнув головою Миханько. - Нічого б це не допомогло, якби навіть криницю засипали. Ніхто в селі, мабуть, не пам'ятає, що це не перша криниця на нашому обійсті. Одну, вже спаскуджену самогубством, криницю засипали, другу викопали... й знову комусь з наших забаглося скочити в неї. А дідо мій повісився в

Покуті... а ще когось з наших гадюка вкусила... а вуйка Штефана, що при уланах служив у Відні, місто таке є царське, кінь ударив копитом у груди. І так з покоління в покоління. Кара якась...

Що я міг йому порадити? Хіба що обняти за плечі й пожаліти? Я тепер зрозумів, чому Миханько майже не посміхається - він живе на світі мовби тимчасово, з дня на день; і він, і тато його Горбань, і брати його - всі вони значені, і нема сили карбований знак із їхнього роду стесати.

- Але ти нікому про це, що-м тобі оповів, не розкажуй... не треба, щоб люди тішилися нашою бідою, - попросив Миханько, торкнувшись моєї руки... його рука була студена, як лід.

14.

Казали мої тато: "Ви знову, братове, згадали про чорну свічу, не дає вона вам спокою, а я, бігме, хотів би про неї забути. Є інші свічки... є, приміром, свічки, котрі призначені для науки: вони горять рівно і тихо, щоб не загубилася буквися на письмі, щоб слово не оглухло, щоб думка прялася рівно і світло."

15.

Наприкінці літа сорок третього року, в неділю, у прозорий тихий день, коли скінчилася Служба Божа, й сільський люд, умировнений співом, кадильним димом і молитвами, неквапно висотався з церкви й слухав пришикло нові розпорядження німецького ляндрвірта з Бистричан, погрози гестапо і ще якісь там вказівки команди волосної поліції, що їх вичитував із паперів, немов посівав печеним бобом із решета, голова сільської управи Іван Качур, із-за дзвіниці вродилися троє лісових хлопців - двоє з них були озброєні автоматами, а третій мав на ремені пістоль; усі вони сторонські, тобто не з наших Сестриничів, але того старшого з пістолем, тонкостанного, туго оперезаного ременем, довгообразного й неусміхненого Ярого - команданта боївки есбе - мої краєни і я разом із ними добре знали, бо власне він та його хлопці, а не голова громади Качур і навіть не Бистричанське гестапо разом із ляндрвіртом Сірком були господарями в Сестриничах, у навколишніх селах, полях

і лісах - принаймі, так мені здавалося, і, мабуть, не тільки я, підліток, якому снилася повстанська мазепинка та німецький куций "шмайсер" на грудях, котрим я збирався здобувати волю Україні, а й поважні газдове й жіноцтво вважали Ярого за "справжню владу і силу", бо гестапо панувало в Бистричанах, поліція - у Чорневі, а лісові хлопці родилися повсюдно і не лише в лісах; було таке враження, що ціла наша земля осторожилася і взялася за зброю, тому поява українських партизанів у білий день не викликала поміж людьми ані здивування, чи найменшого страху: на той час це було звичайним явищем; люди розступилися, даючи Ярому та його хлопцям дорогу, і лише Іван Качур, зачитаний у грізні німецькі папери, не відразу второпав, чому це йому треба поступитися місцем на високому церковному порозі.

- Потім дочитаєте, пане війте, - промовив увічливо Ярий, нахилиючись до Качура; він був на дві голови вищий... взагалі, цей бандерівський провідник був, мабуть, вищий од усіх наших хлопців у селі. Стояв на порозі, як і належить, простоволосий, білявий, немовби викупаний у сметані; споглядав на притихлий сільський гурт деякий час мовчки... і мовчанка, може, затяглася, дехто вже починав покашлювати, дехто почав озиратися, не розуміючи, чого, власне, цей вродливий, але неусміхнений вояк із лісу, ставши на церковний поріг, як на казальницю, з явним наміром поговорити з громадою, так довго мовчить, мовби він засумнівався, чи взагалі варто починати розмову, може, ліпше махнути рукою і піти, зникнути поміж хатами в садках і на городах, і хай далі панує у Сестриничах медова недільна тиша, яка, дарма, що німецький ляндрвірт із Бистричан витрібовує у своїх паперах нових "контингентів", по-старому пахне пирогами й пшоняною на молоці кашею.

Однак Ярий не мав нині права промовчати й зникнути з церковного порога; він знав, що сказане ним сьогодні у Сестриничах завтра покотиться по навколишніх околицях; мовби й невелика, незначна подія, якісь три присуди, три розстріли, три смерті... що вони, якщо по-правді, значать супроти сотень і тисячі смертей, що схожі на скошене зело, бо який косар у лузі виокремлює окремо скошену бадилу, якийсь зрізаний корінець? Та якраз трапився, на нещастя, випадок, коли три смерті в Сестриничах потрібно вирізнити, їх треба ніби намалювати вугіллям на білій стіні, щоб усі їх побачили, щоб вони

запам'яталися, врізалися в пам'яті людські, дарма, що смерті не були героїчними, славними, а таки навпаки - нищими, ніби толоченими в копанці впереміж із гноєм, брудом і засмерділою кров'ю.

Мої країни і я поміж ними, спостерігаючи за Ярим, за його неусміхненою мовчанкою, починали здогадуватися, що йому не вельми хочеться з нами розмовляти, що він сам у душі наперед перетерплює принесену під церкву неприємну новину; і натовп людський, отой простоволосий гурт чоловічий, і жіноцтво, що цвіло у тернових і чорних хустках, і навіть ми, підлітки, які ще не спізнали науки терпеливого очікування, наперед здогадувалися, що Ярий приніс із потаємних глибин підпілля щось дуже жакхливе, про яке, однак, мусимо дізнатися.

- Власне, я хочу коротко... я хочу вам, громадо, повідомити, - почав урешті Ярий. - Мені наказано це зробити... наказано, очевидно, не для того, щоб когось застрашити, мовляв, ось які ми, українські повстанці, грізні і чесні... - Ярий підвів голову і зустрівся очима з нашими поглядами, і, певно, в наших поглядах він відчув собі підтримку і розуміння, бо напружена хмаровитість, мов маска мальована, опала з його лица, він навіть усміхнувся (може, помітив у гурті дівчину, яку любив). - Ви чули... ціле літо поголос по селах котився, що, мовляв, хлопці з лісу ночами то в цьому селі, то в другому, то десь на присілку забирають у кого свиню на заріз, у кого - телицю, у тамтого зрабували чоботи, фанту, гроші... а в директора школи у Ляхівцях Тимчука, що був знайомий із славетним львівським малярем Трушем, зняли зі стіни три мистецькі образи. Та й у Сестриничах сталося кілька рабунків. Були вчинені також убивства. Зрештою, про все це ви чули... як і чули, що нічні напади на людські оселі прикривалися начебто потребою і вимогами підпілля. Святим нашим прапором ватага рабівників і убивців затуляла власні злочини й цим самим свої злочини ще примножувала.

Поки не натрапила коса на камінь; я прийшов вам тут сказати... усім маю сказати, старим і молодим, що бандити нами викриті. Троє їх змовилося. Старшим серед них рахувався Гнат Іленич, ваш таки односелець, ви його добре знаєте... і знаєте тата його, поважного газду, Гаврила Іленича, котрий до перших совітів був у громаді війтом. Дуже, кажуть, богомільний чоловік. Може, сьогодні він теж прийшов до церкви, щоб відмовити свої

і синові гріхи та помолитися за синову душу? Хочу вам, громадо, сповістити, що всі три бандити після ретельного слідства знищені. Іншої ради не було...

Ярий розвів руками; мабуть, іншої ради таки не було, мусіли рабівників розстріляти, бо тривала війна, бо йшлося не про якийсь там поросся, чи про відріз матерії на вбрання, про якісь гроші, а йшлося про чистоту святої справи, про чистоту прапора, під яким збиралися тисячі й тисячі, ризикуючи повсякчасно життям; не можу запевнити, чи до глибин своїх душ осягнули тоді мої краяни конечність цього розстрілу, вони, мабуть, були швидше вражені не так смертями, як тим, що старшим у бандитській зграї став Гнат Іленич, у татовім господарстві якого не бракувало ні поля, ні худоби, ні дробу, ні коней для веснування; їм, крайнам моїм, очевидячки, не вкладалося в голову, як міг у чесній та гречній родині виплодитися ниций подонок? Вони були готові про це розпитати старого Гаврила, й тому озиралися навколо спантеличено, шукаючи в гурті його горбату постать; вони ж, певно, пам'ятали, що Гаврило, Війтів син, щонеділі приходив до церкви, ставав поміж "чільними газдами" коло криласа й рясно накладав на чоло розмашисті хрести. Сьогодні однак його ніхто у церкві не бачив, і не було в кого спитати, як то сталося, що багацький син, та й ще нібито національно просвічений, зійшов на пси. Правда, хтось з гурту в пригніченій тиші спитав Ярого, чи бодай Іленич здогадувався, що виробляв його виплодок, але провідник районного есбе лише стиснув плечима й без слова, уже знову неусміхнений, із своїми боївкарями зійшов із церковних сходів, швидким кроком перетнув людський гурт, що перед ним розступився, і через кілька хвилин високу його постать ми зобачили на стежці поза дзвіницею, що бігла в поле.

Ярий пішов у поля, в ліси, в підпілля, в ночі, які нам, підліткам із тих воєнних років, видавалися повними героїчних вчинків й де не було місця для Гнатів Іленичів.

І ми знову й знову його розстрілювали; й не дивно, отже, що Миханько Іленич, рідний брат Гната, мій найближчий начебто цімборик, не появлявся не тільки на вулиці поміж нами, ровесниками, а й на стернишах із коровами - хлопець остерігався не тільки розпитів, осуду, насміхів, а може й побиття: ми ж бо пам'ятали, що його рідний братчик очорнив честь українського повстанця; ми в ті роки всі як один мріяли про автомати

й про мазепинки, кожний повстанець виростав у наших очах не тільки героєм... був святим прикладом для наслідування; ми колись обожнювали також Гната Їленича, що мав псевдо Степовик, він мені особисто давав потримати свій автомат, навіть дозволив натиснути на "цингель" і випустити в землю коротку чергу куль... і ми, і я найперше, не могли подарувати йому зради; попри нього начебто також без вини завинив наймолодший з Їленичів - Миханько.

16.

Не знаю, як довго тривало б Миханькове бокування, коли б на третю неділю я сам, пригнавши з паші худібку, не подався на Городищі до Їленичів: мені, очевидно, забракло Миханькової відданості, готовності сповнити кожне моє слово; окрім того, час устиг притлумити постріли, якими був убитий його брат.

День випав сірий, глухий, схожий на немитий слоїк, що був ущерть, по горло, виповнений змилками; велике, стирловане копитами й колесами Їленичове подвір'я поблимувало брудними калюжами, які, немов чийсь сторожкі очі, пильнували за кожним, хто на подвір'ї появлявся. Довжелезна, на шість підсліпкуватих вікон хатище припала до землі, вигнувшись під тягарем черепиці, немов голодний звір, що не мав сили звестися на ноги; чорні, голі кістяки дерев, що турмами підступали майже до самого причілка, стриміли насторожені, чуйні, вітер їх обминав, лякаючись їх чорноти, й на них не хиталася жодна галузка; за передньою чатою дерев плазували густі хашчі Покути; у Покуті, з її глибин, немов з-під землі, витікало темне, як смола, вороняче голосіння.

Я ціпенів на хвїртці, охоплений сум'яттям і осторогою: чи варто ступати на це дворище, на якому в криниці утопилася Миханькова мама, де ще не заросли споришем сліди від Гнатових чобіт... і ще Гнатова, розстріляна бандерівцями душа, нипає десь тут неприкаяно, і ще десь тут чатує на мене старий горбун з ліщиноюватою палицею - Миханьків тато.

Я, мабуть, хряснув би хвїрткою і таки дав би ногам знати, якби не почув Миханьків оклик; мій ровесник сидів на камені, прихилившись плечима до брами. Скулений, у сірій кабатині, зшитій із совіцької шинелини,

у величезному, з дорослої голови кашкеті, що зсунувся йому на очі, Миханько сидів ніби замаскований, непомітний, злитий із мокрими дошками брами, розчинений у драглистій імлі.

- Ти чого ніде не показуєшся? - спитав я Миханька, зрадівши, що мертве Іленичеве подвір'я обізвалося до мене живим голосом.

- Бо так, - Миханько звівся на ноги. Німецького військового крою чоботиська з широкими халявами втопили в собі його приземкувату постать. - Тато не дозволяють нікуди з дому рушитися. Кажуть: най село притихне... най Гнатова смерть призабудеться. І я караюся отут, як у криміналі.

Я подумав, що він має рацію: мабуть, не дуже було приємно мати брата, якого розстріляли бандерівці за те, що синьо-жовтим прапором обтирав забризкані сукровицею чоботи.

- Тобі Гната шкода? - спитав я навіщось, певно, для того, щоб відразу виказати: Гнатові така куля належалася, так цілі Сестриничі вважають, а не тільки люди в підпіллі. Проте, я не встиг нічого додати, бо Миханько перебив:

W - Чого б то я мав за ним жалувати? Як собі постелив - так і виспався. Так тато кажуть. А крім того, прийшла на нього черга.

- Як то? - не зрозумів я, оглушений його безбарвним голосом... байдужі слова, як сухе листя, спадали з його губ під ноги, й він їх чоботиськами ще й гейби притолочував.

- А так, - Миханько цвиркнув слиною крізь зуби. - Ніби ти забув... я ж тобі розповідав про нашу маму, яка втопилася, бо до кожного з нашої родини приходить черга. Кара. Смерть... чи божевілля щоденне. Про це всі Іленичі не повинні забувати... і тато, і Танасій, той, середущий мій братчик, який вчиться в Бистричанах у торговельній школі. І мама, і Гнат теж. Колись на мене теж прийде пора відбувати кару, - сказав він сумно й порожніми очима поглянув на мене; ув його очах справді нічого не світилося... не було ні смутку, ні скарги; Миханькові очі, здавалося мені, нічого не бачили; цілий світ уявлявся йому велетенською дірою, у якій нема ні початку, ні кінця.

- І нема на те ради? - не по-дитячому, по-дорослому спитав я, маючи на увазі приреченість усієї родини Іленичів.

- Яка може бути рада, - зітхнув Миханько, - коли я сам... і, татові й братові Танасію не сниться, що я сам спричинився до Гнатової смерті.

- Як то? - аж губи мої затерпли. А втім, спершу я йому не по вірив. - Ет, мелеш бозна що, - сказав я зневажливо, віддихуючись мовби від бігу. - При чому тут ти?

- Я й сам не второпаю, чому я у цю справу заплішився, - відповів Миханько щиро. - Так, видно, мало бути... це теж кара впала на мене, моя черга, - скаржився він. - Комуś це було потрібно, що й мене згадали, - додав він і оглянувся.

- Кому? - перепитав я і теж озирнувся, немовби направду хотів когось побачити за плечима; і чомусь, поки озирався, здавалося мені, що Покута - цей дикий величезний сад облягав нас із Миханьком зусібіч, здавлював, і навіть відчув, як щось студене, непевне, нічне дихало мені в потилицю.

Я перехрестився.

- Хрест не помагає, - зауважив сумно Миханько. - Я пробував... я пробував хреститися і молитися. Даремно. Воно не в лісі існує, не в Покуті, - пояснив, помітивши, що я мимохіть кинув зляканий погляд на Покуту. - Воно в мені, Романку, - шепнув.

- Нечиста сила в тобі? - я не знав, чи злякатися, чи сміятися. - Свят-свят, дурне говориш. - На всяк випадок іше раз перехрестився, відступаючи від Миханька на крок-два. Хто ж наперед вгадає, що найменший із Їленичів через хвилину може викинути... всі Їленичі такі... Дворище їхнє теж, і Покута не вписувалися у звичний і простий селянський наш світ. Бо нібито є нормальним те, що багацький синок, якому вдома не бракувало печеного й вареного, ночами нападав на людей та ще й рабунки свої і вбивства записував на рахунок хлопців з лісу? Бо нібито є нормальним те, що Миханькова мама скочила в криницю, а ще до неї колись ускочив хтось інший з їхнього роду? Їленичі вішалися, топилися, гинули від кінського копита, від укусу гадюки... вони, певно, й самі себе кусали і труїли. Прокляття якесь...

Мені забаглося у ту ж мить накивати звідси п'ятами; я начебто очевидячки зобачив, що на димарі Миханькової хати сиділо Щось. Миханько, мабуть, помітив чи відчув, що я готовий до втечі, бо притримав мене за руку.

- Ну, чого-с напудився? - посміхнувся. - Нема в мені

нечистої сили, подивися-но: ні роги в мене не ростуть, ні копита, ні хвіст. - І він далі сумовито посміхався; Миханько увесь був просякнутий сумом, його у сумі викупали й у сум запеленали, і мені стало його жаль. - В мені щось інше сидить, - скаржився хлопець. - Я його відчуваю, ось тут воно, - і він злегка вдаряв себе кулаком в чоло й у груди. - Розумієш, я не знаю, як воно називається... не можу пояснити... я нібито двоякий, нас двоє у мені. Думаєш, я хотів Гнатової смерті? - Миханько пильно заглянув мені у вічі. - Я, бігме, не мав злого наміру. Але прийшла на мене черга - і фертик... до всіх у нашому роді приходить черга. Так тато кажуть і мама мої говорили. Але лишім про це, - перебив він самого себе, - підем-но ліпше й покуримо.

Ми тоді вчилися курити; власне, Миханько давно до цього зілля приручився і вже цигаркою попахкував як старий, мені ж тютюн не дуже смакував, але в тринадцять років дуже хочеться бути дорослим: мусів і я диміти. Щоправда, ми ще сторонилися людських очей, курили тільки в полі коло худоби, інколи в школі в бур'янах за нужником, проте найсолодше смалилося нам із Миханьком у Покуті коло старої копички сіна, в якій Миханько вишолопав тайник із тютюном і сірниками; тут було безпечно і затишно, тут ніхто не міг заскочити нас зненацька й присоромити, що, мовляв, "останні шмаркачі", яким на губах мамине молоко не висохло, замість "доброго навчатися" "труять себе димом"... та ще й, мабуть, краденим у тата тютюном.

Миханько справді залівав за тютюном у татів капшук або ж крав у небіжчика Гната, бувало також, що й витягував "міську цигарку" з папіросниці брата Танасія, коли той приїжджав у суботу з Бистричан за харчами. Траплялося, що його ловили на гарячому й лупили, як Сидорову козу, але це не помагало.

Сьогодні ми теж сиділи під копичкою, і нібито навколо дерева й кущі були знайомі, звичні, й так само пахло зіпрілим листям, і так само Покута обтулила нас тишею, а проте, ми не могли повернути собі безтурботний настрій, хлоп'яче блаженство, запаморочене тютюновим димом, який ми переживали в інші дні нашого ракування в Покуті... в ті дні, коли іще жив Гнат Іленич; і я, і цімборик мій Миханько не могли отак запросто відмахнутися від "Того" невідомого, що вгніздилося в Миханьку, як він сам признався, і мучить його, а мене

лякас; ядучі цигарки з самосаду не мали сили нас зачмелити, і врешті-решт, Миханько поплював на цигарку, розтер її чоботиськом і сказав:

- Давай покажу, де Гнат і тих двоє, що райзували з ним, закопані? - Він сказав "закопані", неначе це були здохлі пси, а не "поховані", як належиться говорити про християнина.

- Ов, а ти в кого дізнався... хто тобі показав те місце? - спитав я недовіжливо. Якщо по правді, я не мав великої охоти й говорити про Гната та його могилу, а не те, що й дивитися на неї. Ім'я Гнатове, його могила у моїй уяві чомусь пов'язувалися з Покутою, із цим диким садом, поміж деревами якого клубочиться туман; мені навіть уявлялося, що з дерева на дерево, немов вивірка, Гнатове ім'я, вихопившись з ожинових заростей, перестрибувало й наближалось до мене; котроїсь миті я аж присів зі страху; привиділося мені: навпроти, з-поміж пагілля, з-поміж немовби кованого із іржавого заліза дубового листя стрельнули в мене Гнатові очі.

- Чого б то я ходив на якийсь гріб дивитися? - боронився я відчайдушно. - Нема мені що робити! - Ні, я рішуче не мав охоти вступати в спілку з Миханьковими таємницями; я уже й каюся, що даремно сюди приплентався.

- Тобі нема чого боятися, - вмовляв мене Миханько. - Ти чужий... до чужого "черга" не дійде, як до нас доходить. - Видно, на моєму лиці проступав зелений страх, і Миханько поспішав мене заспокоїти. - Але ти можеш не йти... як собі, зрештою, хочеш. То я до могили мушу щодня навідуватись і доглядати, щоб її лисиці не розпорпали. Тато завдає мені цю роботу. Вони й показали мені гріб, - сказав він.

- То вона, могила Гнатова, десь тут? - озирнувся я, сподіваючись запримітити поміж деревами свіжовитесаний хрест.

Миханько не відповів; він й не оглянувся за мною, немовби байдуже йому було, чи йду я за ним, чи чкурнув геть із Покути, він дибав згорблено, важко човгаючи чоботиськами, а обидвома руками притримував кашкет, котрий зривали йому з голови лапища корчів; з піднятими вгору руками Миханько ззаду виглядав на полоненого чужинця, якому байдуже, що попереду чигає на нього наготовлений до стрілу кріс.

Я плівся за ним слідом. Ні, ніякого хреста на Гнатовій

могилі я не побачив; та й справжньої могили теж не було. Миханько зупинився на краю Покути, в тому місці, де жива загорода з терену й грабини збігає у млаку... а вже за млакою рівно і спокійно, без страхів, без тайн стеляться зелено лани, сестричанських полів. На пагорбку під тереном жовтіла купа глини, прикрита дубовим пагіллям.

- Тут Гната й тих двох, що були з ним, бандерівці розстріляли, а татові наказали, щоб прикопав падлину. Я чув... Хлопці з лісу вночі постукали у вікно... тато їх впустили... трьох. Тато в одних кольсонах і в довгій сорочці, босі, кланялися нічним гостям, клали на стіл пляшку з самогоном, припрошуючи: "Пийте, любі друзі, грійтеся". - Зуби у тата цокотіли, а руки трусилися у лямпі на столі підморгувала. Я усе бачив, зачавівшись у запічку. - "Не будемо в тебе, Іленичу, пити, - сказав один із лісових хлопців. - Ти такий, що й нас отруєш. Ми прийшли тобі сказати: закопай стерво своє, Гната, і тих двох інших рабівників. Щойно ми їх розстріляли... лежать коло млаки. Ти чув постріли?" - Тато заперечливо крутили головою, довге волосся спадало на горб; волохата татова голова зрослася з горбом, із тулубом, і, здавалося, чужий чоловік, досі мені незнайомий, гнувся перед повстанцями. А він не дурно тремтів перед ними; вони так йому й вказували: "Ти мой, старий, горівкою не відкупишся. На тебе теж відлита куля. Гнат признався на слідстві, що тобі були відомі його рабунки, а ти однак за руку його не вхопив, не перестеріг, не заборонив. Синочка свого середульшого теж попередь, що на нього мотуз зсуканий. Хай-но тільки появиться в Сестриничах. А втім, руки наші довгі, дістанемо скрізь".

Лісові хлопці вимелися з хати, як тіні, а тато вдосвіта взяли ризкаль...

- Нащо мені все це оповідаєш? - візмахувався я від Миханька й задкував від купи глини, прикритої гіллям. - То твоєї родини біда.

- То правда, - погодився Миханько. - То біда нашої родини. Та мені легше, коли з тобою ділюся... ні, не бідою ділюся, - спохопився, - а сповіддю, і легше мені від того. - Він справді виглядав збідованим і скривдженим; втім, Миханько завжди був таким у школі, на вулиці й у полі; я, однак, лише тепер доглупувався: хлопець нидіє від того, що засіло йому в душі.

“Невже й на нього, як він каже, прийшла ”черга”, - похололо в мені.

- Тато заповідали: як у світі заспокоїться, коли бандер холера візьме, то, Миханю, спорядкуєш Гнатів гріб... і хрест вкопай, щоб душі розстріляних спали собі спокійно, щоб їх нечиста сила не виманювала з-під землі, - обізвався хлопець. - А я думаю, що хреста замало. Треба, щоб ксьондз гріб запечатав, бо душа Гнатова не в землі... там лише тіло, а душа нудить світом... деś тут, може, принишкла й слухає нас. Гнат і за життя був усюдисущий. Він і тепер увісні приходить до мене майже щоночі... з’явиться, стане коло постелі такий нахмурений, лютий і киває на мене пальцем. Каже: “Ти винен, скурвий сину, у моїй смерті”. - Миханько розповідав спокійно, а в мене бігли по спині мурашки.

- Хіба ти насправду винен? - майже шепнув я, боячись, щоб Гнатова душа нас не підслухала.

- Я і не я, - не став затинатися Миханько. - Гнат із своїми збуями і тато з Танасієм від мене ховалися, але я, коли випадково вночі, коли й навмисне щурив вуха й підглядав. Ти тільки нікому про це ні слова... на тебе теж, якщо проговоришся, випаде “черга”, адже ніхто ж не знає, яка сила керувала Гнатом, татом моїм і Танасієм, котрі зблудили на душогубську стежку... Очевидно, що й мене та сила невідома й темна навчила підслуховувати, усе запримічати, а тебе, небоже, вона привела нині на наше подвір’я, на це місце... і ти слухаєш мене... і ти вже вплетений, як лоза поміж кілля, в нашу родову тайну. Ото ж прикуси, цімборику, язика на всі часи й перед усіма людьми. - Миханько балакав зі мною неохоче, з потреби попередити, він начебто мене й не страшив, але я отеретіло починав розуміти, що як не остерігався, а таки в тайну Їленичів втелюшився.

А може, тайна шукала мене самого?

- Ну й що далі? - спитав я. Мені не було куди відступати.

- Я й кажу... вони, тато мої, справляли Гната куди й до кого, й за чим вирушати, адже навколишні села добре їм знайомі, вираховували, отже, чим і в кого можна смачно поживитися. Ну, я вже не кажу про Сестриничі. Інструкцію мовби давали, так. А вже Гнат з своїми збуями, із тими двома сторонськими парубками... один мав псевдо “Куцьо”, а другий звався “Грива”, йшли на готове. В задній хатчині, в отій, де жорна стоять, Гнатова

банда днювала, бувало, й ночувала, криївку там обладнали поміж двома стінками... дуже хитро. Туди й зносили все нарабоване. Якщо фантою розживалися, матеріалом ружним, шкірою на чоботи чи образами мальованими, чи ще чимсь таким коштовним, то братчик середульший, Танасій, приїжджав із міста, пакував валізки й потягом славно-явно двигав людське добро до Бистричан на продаж. Мав там перекупок, що лахами гандлювали. А якщо зарізану свиню чи телицю банда "реквізувала для України" - так мій братчик старший насміхався - то вранці тато самолично запрягали коняку й торохтіли возом; вони теж везли в Бистричани на "готове".

- Видиш, як воно малося і діялося. - Миханько знову послинив, зліплений з газети, "дзигар", черкнув сірником і закурив. Мені теж забаглося подиміти, щоб відволіктись від Миханькової розповіді, віддалити її від себе, приглушити; а ще хотілось сподіватися, що Миханько брудну оцю історію вигадує... вигадує, бо мститься за те, що його ніхто в родині не любить, він поміж ними чужий чужинець. Я, очевидно, очікував, що мій ровесник зараз скривиться, блідо посміхнеться, як це він умів робити, й признається, що в його сповіді нема ні крихти правди, й що купа жовтої глини під нарубаним гіллям теж не є Гнатовою могилою, а так собі...

Я пробував виборсатися з липкого й густого павутиння, яким обсотував мене Миханько; я нічого не хотів чути про Гнатове розбишацтво; я не був певен, чи за нами не підглядає старий Іленич й чи він не замишляє супроти Миханька й супроти мене чогось злого... замишляє нам смерть, бо ми тепер обидва знаємо, хто посилав на рабунок Гната; на руках старого теж кров... кров... кров...

- Ти сказав "кров"? - раптом устроїв у мене погляд Миханько. Не пам'ятаю, чи я вголос вимовляв це страшне слово, може, таки й вимовив з переляку, може, воно сиділо, мов червона птаха, на копичці струхлявілого сіна, під якою ми з Миханьком труїли себе тютюном... і птаха, видно, дзьобнула Миханька. Я йому не відповів, але він і не очікував відповіді.

- Ти вгадав. Гнатові промисли тривали, поки не пролилася кров, - промовив Миханько й, згорбившись, як старий - він раптом став дуже схожим на свого тата - почав човгати чоботиськами навколо копички: коло за колом, коло за... Видно, хлопець не міг устояти на місці, згадка про кров пролиту, немов струм, про який ми

вчили в школі, штовхала його, обпікала і він немовби втік від неї, від крові, і ніяк не міг втекти, не мав сили вийти з кола, яке протоптав наколо копиці. - Аж поки тато не додумалися підказати Гнатові, що в Ляхівцях притаївся Теодор Жовнір, який до війни тримав у Бистричанах ресторацію, а в селі велике газдівство. Перші совіти чудом про нього забули, бо не арештували й не вивезли до білих ведмедів. Я все це чув, як тато Гната підмовляли, як казали: "Ану, хло", потруси з своїми драбами того Жовнірика, у нього золото має бути".

Котроїсь ночі... а може, це діялося вранці, Миханько не пам'ятає; він узагалі не спроможний сам собі пояснити, як дізнався про те, що Гнатова банда нічого в Жовніра не скургала; не признався старий Тодор, де й що у нього приховано й тому Гнатові збуї взялися за старого, як говориться, на гостро; спершу зуб йому вибили й губу розквасили, а жінка його, Жовнірова тобто, почала чоловіка боронити... ну, серед колотнечі зірвала з Гната наклесні вуса, впізнала його, закричала: "То так Іленичів син Україну будує !" Гнат її по голові прикладом. Старого теж задушили, бо не могли, упізнані, лишити їх живими. Щоб сліди замести - підпалили хату. "То зле, - зажурилися мої тато. - Підпільні хлопці й так випитують, шукаючи боївку якогось "Яструба", яка нібито з чужих теренів час від часу проникає в нашу околицю". - "Най шукають вітра в полі, - відмахнувся Гнат. - Все згоріло... дим... попіл. Чутку пустимо: то польська боївка нищить українців". "Нема в наших краях польських боївок", - заперечували тато. - "То най бандерівці запишуть сей морд на свій рахунок", - реготнувся Гнат. - "Я раджу: сядьте каменем на два-три тижні, ніяких операцій", - наказували тато.

І Гнатові збуї припишкли в задній хатчині: їли, пили, а ночами виходили висмерджуватися в Покуту.

Могло б статися, що Гнатову банду ніяке есе не вислідило б; ніхто ж бо, прецінь, й подумати не міг на Гната, тим паче, що він був своїм серед бандерівців і начебто теж належав до підпілля, мав підпільне псевдо "Степовик", якби не я...

- Ти що, Миханьку, доніс лісовим хлопцям на Гната, - жажнувся я. - Рідного брата, виходить, зрадив?

- То як сказати, чи це зрада, - зітхнув Миханько. - З одного боку, нібито він мені брат... нібито грішно видати брата на смерть. А з другого...

- А з другого... ти відчув себе українцем, патріотом, таким, самим, як лісові хлопці, які за Україну? Так? - допитувався я наївно.

- Ні, - рішуче відповів Миханько. - Я не думав про Україну, про лісових хлопців, як ти собі гадаєш... не буду також хвалитися, що хотів допомогти лісовим хлопцям вивести Гнатову банду на чисту воду. Не мав я також на гадці мститися братові за те, що, бувало, любив він при нагоді й без нагоди копнути мене в задницю чи потягти за чуприну.

- То що ж таки тебе примусило видати рідного брата? - Дивував він мене своїм вчинком.

- Щось примусило... Чи я зможу тобі пояснити, що воно й було. Це так складно. - Він заплющив очі й начебто внутрішнім своїм зором прагнув зобачити в собі спонуку, яка вивела Гната на бандерівську справедливую кулю. - Ти розумієш... коли я дізнався, що Гнатова банда закатрупила Жовніра і його жінку, то не міг ні спати, ні їсти... не було мені спокою. Щось шептало й шептало мені на вухо: йди-но і розкажи кому треба. То настала Гнатова "черга".

17.

Казав мій батько, котрий був свічарем у братстві при церкві Святої Параскеви П'ятниці у Сестриничах:

- Не згадуйте мені, братове, про чорну свічу посоромлення. На неї іще прийде час. Я тим часом хочу вам оповісти про свічі високого призначення, які називаються провожальними. Їх теж надібно сукати з чистого бджолиного воску. У розплавлене воскове тісто свічар попередньо додає пилок з марульки - рослини, яка має іще назву королиця, або ромашка, яка росте на польових дорогах. Провожальна свічка пахне, мої газдове, полем, дорогою, життям; її засвічують кожний раз, коли вмирає людина і душа її востаннє має насолодитися пахощами тієї землі, на якій жила, і щоб не забула під небесною брамою, з якого краю походить. Потім, коли споряджають небіжчика на столі або на лаві, то провожальну цю свічу вкладають йому у заціплені уже пальці, щоб продовжувалося прощання душі з хатою, з дорогою, з полями, з родичами, з усім, що було дорогим і милим у житті...

Кладуть цю свічу умерлому у деревище, - не буде

блукати душа в потемках, шукаючи раю.

18.

Гражда на Городищі вмерла тієї самої неділі, коли районний провідник бандерівської служби безпеки Ярій коротко й ясно оповів сестричанській громаді, як шкодив людям, а, отже й боротьбі українського підпілля, синок поважного газди Гаврила Іленича; багатська господарка була немовби розстріляна разом із Гнатом і зарита в ямі на краю Покути. Два наймити, котрі поралися коло пари коней, корів і свиней, виповіли службу в один день, дарма старий Іленич намагався їх упросити, обіцяв збільшити платню та ще до того нарізати безплатно по моргові землі. Щоправда, лишилася в гражді Мокрина, жінка, яка ніколи не виходила заміж, власної хати не мала й цілий свій вік звікувала коло Гаврилових цебрів, але й вона все частіше замислено позирала у вікно, немовби й собі обмірковувала втечу з "темного", як казали мої тато, місця.

Протягом лише одного місяця за безцінь були продані свині, коні й корови, й лише безрога корівчина, яку не так Гаврило, як сама Мокрина притримала до часу на газдівстві, неприкаяно блукала попасом у Покуті або ж цілими днями розкошувала коло оборогів із сіном; власне, корівчина, обросла лайняками, волохата, сонна і лінива, була живим свідченням, символом упадку цього колись галасливого подвір'я; інколи, коли я навідувався до Миханька, корівчина зустрічала мене тужливим ревом; траплялося, що вона підбігала мені навстріч і пробувала лизати руки. Тоді з Покути появлявся Миханько, або ж із-за стайні вишкутильгував старий Іленич й проганяли від мене корову; старий лупив її палицею, а Миханько відтручував її ласкаво, пояснював мені, що худобина нудьгує за людяністю. Худобина теж розуміє..

- Хіба ти... хіба тато твої - не люди? - запитував я. А Миханько мовчав.

Миханько мовчав: бо коли одного разу я зблизька придивився до старого Іленича, то справді упізнав у ньому мало що людського: через свій потворний горб і малий зріст Гаврило Іленич і в кращі часи, коли він газдував на п'ятдесяти моргах ґрунту, мав дві пари коней і цілу череду худоби, коли село перед ним здійсало крисані, не був нікому симпатичний, дарма, що з усіх сил

та
до
у
б
х
я
л
з

намагався припасти людям до впадоби і елейним голосом, посмішкою, а то й цукеркою для дитини; тепер старий не потребував маски і був схожий на трухлявий пеня; він обріс рудою бородою, очі запалися в ями, і звідти, з ямищ, із дна, поблимували білим мертвотним вогнем; одяга на ньому - киптар, ватяні совіцькі штани, капелюх із обвислими крисами - були засмальцовані лоєм; віяло від нього затхлим смородом, брудом і... безмірним смутком. Можливо, що в когось Іленич справді викликав огиду, страх або й ненависть, а в мене, однак, коли одного осіннього дня я zobачив його посеред заболоченої пустки, посеред нудьги його розлогого дворища, на якому блукала під дощем корівчина й греблися на гноївці мокрі кури, тьохнуло від жалю серце; мені чомусь по-людському стало його жаль, і я про свій жаль оповів опісля Миханькові.

- Не будь дурний, - нахмурився хлопець. - Не треба того тата жалувати. Він того не вартує... він бо до нікого не має м'якого серця.

Очевидно, Миханько, дарма, що від нього, недотепи, багато чого на цьому подвір'ї приховували, знав ціну своєї родини й у тому числі рідному батькові, бо хоч дитячі Миханькові роки втопили в собі, замулили не одну тайну Іленичів, бо, прецінь, Господь Бог щадить кожну дитину від зла, від гріхів тяжких, від тягару щоденного для того, щоб дочасно не згорбатіла її душа, Миханькові одначе, ніколи не давало спокою і повсякчас ятрило душу питання: що сталося з цілою великою родиною сільського жида Шимана Каца, того самого Шимана, який колись, пам'ятаєте, вимантив у Миханька за коробку цукерок "Фортуна нова" грубу, неправильної форми монету, на одному боці якої було написано: "Се сребренник Ілени".

Початок історії жида Шимана Каца був, щоправда, Миханькові відомий. Якось глухої осені сорок першого року два вівчури, що стерегли Гаврилів маєток, занюхали в скирті старої соломи заблукану людину, якою виявся не хто інший як Шиман Кац. Якраз Миханькові довелося оборонити жида від псів і провести його до "задньої хатчини", у котрій потім звив собі злочинне гніздо Гнат з двома своїми збуями. Шиман виглядав немов із хреста знятий - високий, у чорному лапсердаку - він був схожий на висохле, обсмалене вогнем дерево, й Михасько не відразу його й упізнав, лише руда, аж червона, борода позосталася від того давнього жида, який, що говорити,

мав у Сестриничах колись силу і вагу; власне, він один із трьох жидівських родин продовжував традицію своїх предків, які років зо триста тому оселилися в Сестриничах: тримав “трафіку” - маленький склепик із тютюном, цукерками, милом, оселедцями, цвяхами, гасом та іншим ружним крамом, на який у селі завжди був попит; окремий покойчик у його розлогому будинку з багатьма прибудовами займала “ресторація” - буфетик на кілька столиків, за якими вечорами сиділи за гальбою пива директор школи Ян Чехович, учитель Ковальчик, “колійовці” Шумляс та Бобшіктеський, що переписалися на поляків, та ще декілька старих можних газдів - рештків із “москофільської партії”, яким миліші були польські шандарі й “шляхтичі загородів”, ніж сусіди з читальні “Просвіта”. Власне, й сама “ресторація” теж належала до тих “рештків”, була черепком із розбитого горшка, який із покоління в покоління годував і напував Шиманових дідів і прадідів, - корчми, котру хтось спалив у тридцятому році, й Шиман не мав сміливості відновлювати її такою, якою, скажімо, вона була за його тата при Франці-Йосифі чи й за польських королів.

Корчма звузилася до “ресторації”, але прибутку давала, як, зрештою, і склепик; Шиман також, якщо траплялася в якогось газди потреба, міг і позичити якусь сотку, звісно, не задурно; при грошах будучи, він посміхався з двох інших одновірців у Сестриничах - із Лейби та Цалика, котрі, мов звичайні гої, порпалися в ріллі, випасали худібку, а Лейба, чуєте! - кури з нього сміялися - ціле літо дибуляв босим, немов послідний халупник.

Усі три жидівські родини зрівнялися в нещасті того осіннього дня, коли в Сестриничі прикотила з Бистричан велика з будою вантажівка, і німецький офіцер, що приїхав у кабіні автомобіля, та ще два поліцаї за якусь годину алярмово, як вони казали, запакували жидів у буду й повезли до Бистричан; я був свідком, як весь Шиманів кагал вигнали з хати й, вилаштувавши усіх у шеренгу, німецький офіцер щось їм неголосно втовкмачував. Назагал Шиманові домашні були галасливі, як і належиться родині, де є багато жінок: крім столітньої, мабуть, Берти - Шиманової мами, його жінки Зосі, під татовим теплим крилом жили ще дві одружені доньки з двома дічатками. В інші часи на Шимановому подвір'ї зранку й до вечора в усі дні, крім, звичайно, суботи, кипів гармидер, як у справжній жидівській школі, й до

цього галасу жіночого село звикло, й тому Сестриничі і я в ньому ціпеніли безсило, сполохано позираючи на Шиманове подвір'я, котре враз, немов густою смолою, було залите затверділою тишею: ні престара Берта, ні завжди голосиста й сварлива Зося, ні тим паче Шиман із зятями, й не пробували заперечити офіцерові, жінки й не сплакнули; коли всі бебехи повантажили, й вони на ті бебехи в буді розсілися... і автомобіль рушив; і навіть рудий Шиман не помахав на прощання селові, в якому кілька століть проростав його корінь; ціла Шиманова родина, як, зрештою, Лейба з своїми, Цалик із Руфою, були заворожені німецьким наказом переселитися в гетто.

Коли вантажівка зникла і стих її гуркіт, немовби вона разом із усіма жидами й німцями провалилася в безодню, то Сестриничі дуже швидко забули про Шимана і його родину, напевно їх поховали назавжди, бо ходили чутки, що німці розстрілюють жидів у Бистричанах тисячами. А тут... а тут перед старим Іленичем несподівано й нечekanо воскрес Шиман, увесь оброслий рудизною, в полові, промерзлий наскрізь і безмірно благальний; булькаті його червоні очі безперестанно сльозилися; і він таки плакав від студені й голоду, від непевності, страху й від тоненького промінчика надії; ні, це вже не був той цибатий жид, що походжав із палицею по селу, висвистуючи недбало. Лише тінь, душа од нього лишилася.

Іленич, налігши грудьми на стіл, попакував щербатою люлькою, час од часу шпортаючи в ній нігтем, і спостерігав, як Шиман по крихітці, по дрібненькій кришив хліб і кидав у рот; їв він хліб і картоплю з кислим молоком неквапно, жид напевно себе стримував, він був смертельно голодний, це було видно по його очах, по жадібному виразу на обличчі й по тому, як він, забувшись, хапався обома руками за миску... і було видно, що він готовий миску проковтнути; однаке Шиман кожен раз спам'ятовувався, брав себе в руки, й далі кидав хліб у рот по крихітці, й далі набирав страви півложки.

- Ви не дивуйтеся, пане газдо, - сказав він урешті, помітивши, що Іленич пильно за ним спостерігає. - Не дивуйтеся, що я їм ваш хліб, немов він некошерний... я з'їв би, вибачайте, цілого коня з копитами. Але зазирають мені в писок голодні, що аж світяться, мої внучки, Зося моя і обидві доньки. Голод, як вовк, ходить в гетто в

Бистричанах... і виє, як вовк, і я навіть тут чую його виття.

- Чи я не розумію, - хитнув голово Ҁленич. - Чув я, що там, на Бельведерській у Бистричанах, де усіх жидів докупи зібрали, не солодко мається. Але ви їжте, Шимане, їжте. В подолку квасного молока своїм все'дно не понесете. Якщо ви уже в мене, то мусите трохи відживитися.

Шиман слухав, хитав головою, стріпихата тінь гойдалася на стіні, але ложка далі стримано делькотіла в його руці. Миханько сидів на стільчику перед грубкою, підкладав у вогонь дрова й думав, чому тисячі тисяч жидів у Бистричанах і, мабуть, не лише в Бистричанах, а також в інших містах, не збунтуються проти німців. По правді сказати, було йому жаль старого жида; він геть забув про те, що ще недавно перед війною разом із іншими сільськими збитошниками вечорами перед суботами, коли жиди замикалися у покоях і молилися своєму богові, жбурляв каміння у їх зачинені наглухо віконниці... а хотілося втрапити в скло, щоб посипалося дрібне оскілля; Миханько забув також татову науку про те, що "жида розіп'яли Ісуса Христа" й за це їх треба зневажати й карати; він бачив лише довгі й тонкі, якби вистругані з липи, Шиманові пальці, котрими він розкришував хліб.

Деся за вікном залаяла собака, і Шиман, враз забувши про їжу, схопився тривожно на ноги, а очі стрельнули у вікно.

- Не бійтеся, - заспокоїв його Ҁленич, - у мене безпечно.

- Де нині для бідного жида є безпечне місце, - зітхнув Шиман. - Полюють за нами вдень і вночі... і скрізь. Три дні я в дорозі, вирвавшись потаємно з гетто. Обходжу села й кожную окрему людину... я боюся і мене бояться. Мені здається, що німці на кожній вербі понавішували попередження: якщо ти прихистиш жида, якщо даси йому окрушку хліба, якщо стане тобі жаль його слюзи - то за те буде тобі смерть. Ви теж, пане Ҁленич, повинні про це пам'ятати. - Шиман підвівся з свого місця із-за столу й, підступивши до печі, притулився плечима до комина: студінь, якою просяк наскрізь, іще його не попускала. Пахло од нього старим мокрим погарищем.

- Воно то так: береженого Бог береже, - зауважив Ҁленич. - Про це я не забуваю, але сподіваюся, - він помовчав, добираючи, видно, чи легші, чи окружні слова. - Але, сподіваюся, мій сусіде, не задля того, щоб нагнати

на мене страху, ви опинилися в скирді соломи.

- Як вам сказати, - зам'явся Шиман і повів плечима. Миханько подумав, що старого кусають воші. - Купець, тобто той, що купує, повинен знати, що йому хочуть продати... я продаю вам осторугу, небезпеку, страх. Або й смерть. - Шиман поглянув на Миханька, він, певно, хотів, щоб хлопець пішов геть з хати... не для хлопчаків його гандель з Гаврилом Іленичем.

- То нічого, пане Шиман, нехай хлопець теж звикає до того, що небезпека чатує на християнина на кожному кроці. Чим він ліпший від ваших онучат? - сказав Іленич, вловивши Шиманів погляд.

- О, - посміхнувся в бороду прояснілий Шиман, - якраз мої дівки малі, і Зося з ними, й доньки про вас згадували... пам'ятають, як ви загощували до мене на гальбу пива. Такі смішні... такі голодні... такі сухонькі, як скіпочки. Лише очі, йо... лише очі світяться. Уявляєте, пане Іленич, одні очі, душа... а тіла нема, - вирвався у нього мимовольний стогін. - Вони мене й послали до вас.

- Гетто ваше за високим парканом. Ворота там стереже поліція. То чим я можу допомогти? - Гаврило Іленич мовби аж розгубився, бо безпорадно розвів руками, і це було для Миханька дивним, він ніколи не зауважував, щоб його тато виглядав аж таким безпомічним, він звик до його щоденної впевненості... він звик, що старий дибав по подвір'ю, в полі, в Покуті, в селі - скрізь ходив він хоч і згорблено, але твердо, та ще й палицею довбав землю, а очима ловив, як рибу в сак, цілий білий світ.

- Вони мене послали... вони мене виштовхали з гетто. Герш, наш старший зять, рознюхав лаз через канал, йо, Зося, моя стара, і доньки і внучата в'одно торочили: прокрадись-но в Сестриничі, то рідне, прецінь, село, там добрі люди...там пан Іленич... проси пана Іленича, щоб він нас порятував. - Шиман Кац ковтав слова поспішно, немов боявся, що не встигне всі їх вимовити й вони в ньому пригаснуть. І плакав при цьому.

Іленич однак і не поворухнувся, сидячи при столі; він нібито й оглух, й нібито не бачив плачу; і Миханько зрозумів, що татова розгуба минулася: він щось собі у голові вираховував.

- То не так легко й не так просто, пане Кац, братися за порятунок, - промовив Іленич, поклавши на стіл обидва

кулаки. - Ви самі кажете: на кожній вербі німецькі накази й погрози. Почнеш вас рятувати - свою родину поведеш на розстріл. З німаками жарти короткі.

- Ну, певно, що так, - погодився Шиман. - Боже борони, я не маю права наполягати, впрошуватися, кожному життя дороге. Але ваше обійстя, тут на Городищі, далеко від села, на відшибі, цікавих очей менше. А ми, жиди, як миші в норі, будемо сидіти тихо.

- І доки? Доки в норі будете сидіти? - Їленич заклопотано почував потилицю: кого панове жиди можуть очікувати, коли Гітлер під Москвою? Месію якогось?

- Нам аби вирватися з гетто й перечекати якийсь час. Господь бо милосердний. - Шиман ні на крок не відступав від Їленича. - А крім того, пане Їленич, то не буде задурно, навіть зовсім не задурно. Ризик, як кажуть, коштує гроші, чи я не розумію. Злата трохи припас, долари якісь маю... від тата ще й від діда. Будете контетні, пане Їленич.

Гаврило Їленич довго мовчав; він, заплющивши повіки, занурився в себе, й виглядало збоку, що зважає небезпечну Шиманову пропозицію, і що начебто вагається і ось-ось вимовить рішуче "ні". Але Миханько добре знав свого тата: тепер він уже не випустить з рук Шиманове золото. Зате Шиман, колись хитрий жид, не помічав Їленичового вдаваного вагання, він, як дитина, ловив Їленичів погляд, і з його рудої бороди, із зчорнілих губ, із очей, з усієї його зігнутої удвоє кістлявої постаті сіялося, текло, сочилось, як мед, благання, не будучи впевненим, що золото й долари понині мають силу й повагу.

- Ну, то що будемо робити, Миханю? - старий Їленич спитав Миханька, мовби й справді щось там від хлопця залежало. - Спробуємо, га?

Усю цю історію геть-геть пізніше я почув із уст самого Миханя Їленича, який відчув внутрішню потребу висповідатися, відмитися од зла, в котре мимохить, немов у баюру з гноївкою, потрапив; татуньо, очевидно, навмисне не проганяв його з хати, поки тривала розмова з Шиманом Кацом, щоб Миханько став свідком добрих намірів Їленича; він хотів переконати старого жида, свого сина-підлітка й напевно самого себе, що заболіла його чужа біда.

Не знати, яким способом і яким чудом Шиман вивів родину з Бистричанського гетто й допровадив її до Сестринич, щоправда, уже без старої матері, яка помандрувала до праотців, й без старшого зятя, котрий одного дня не повернувся додому до гетто з бригадою грабарів, які щодня копали на Окопиську довжелезні рови для розстрілюваних. Здавалося, що Гаврилові Іленичу таки насправді баглося порятувати жидівську родину; він їх поселив у льоху під курником, про який знали тільки він сам, Гнат і Танасій та ще Мокрина, яка здавна мала у гражді притулок, а біля печі, коло худоби й свиней - щоденну роботу. Однак лише Миханько мав постійний доступ до жидів: носив їм їжу, часом - гас для лампівки, що блимала в куті на перевернутій скрині; кожного разу хлопець слухав, як скигліли в соломі серед канцур'я Шиманові внучата, бажаючи вивести їх на світлий день; і він лише один чув, як лементували безконечно й монотонно доньки Шиманові з матір'ю, не знаючи, чи це були молитви, чи просьби, чи прокляття.

Лише старий Шиман залято мовчав, не пробуєючи до Миханька заговорити; хлопцеві навіть хотілося, щоб старий жид про щось розпитував, щось попросив, однак Шиман лише опалював його двома цівками вогню, що зблискували з глибин очних ям, і Миханько кожен раз сахався, щоб жид не простягнув до нього руки, щоб не вхопив за горло.

Так тривало недовго, може, з місяць; по Різдву, у йорданські морози, Гнат, що тоді сидів із татом на газдівстві, заходився той льох, що під курником, упорядковувати: виніс і спалив солому, лахміття різне й навіть трухляву скриню, на якій для потіхи жидам тліла лампівка; було звелено Миханькові, щоб допомагав; сумирний Миханько, як звичайно, не противився братові, й навіть не спитав, куди поділися жиди й що з ними сталося, хоч таке питання, як колючка тернини, мучило його цілу днину, і лише ввечері по роботі, уловивши зручну хвилину, спитав тата:

- Деся у ліпше місце наших жидів ви перевели? Там напавду було душно... сморід стояв... Діти в'одно скавуліли, мов пєсята. А старий Шиман, здавалося, збирався мене задушити.

- Тепер уже не задушить, - відповів весело ґленич. - Гнат повів їх у лісові схрони. Там безпечніше... там свіжий люфт. - І він засміявся одними зубами. Сміх був кришений з льоду. І він, наче забувши про Миханька, знову необережно засміявся.

Необережно? Хто це сказав? Миханько? Він лише подумав, що тато засміялися зубами. Щось не вельми хотілося вірити, що тато подбали, аби жиди дихали свіжим люфтом.

Але більше не допитувався.

20.

Поступово забувалася Кацова родина; Миханькова пам'ять утонула в днях і роках, як тоне і гине самотній журавель посеред глибоких снігів на Николая. Хіба будеш побиватися за Шимановим кагалом, коли свої біди запанували на ґленичевому дворіщі: Гната ось бандерівці розстріляли, Танасію, середущому братові, теж заказана дорога додому, бо перепродував у місті награбоване Гнатовою бандою; газдівство розвалювалося на очах, немов бочка, на якій потріскали іржаві обручі.

Ім'я Шиманове виринуло несподівано, здається, у сорок восьмому, коли навкруг клекотіли стріли, коли Сестриничі не один раз горіли, коли енкаведистські облави щоночі підступали, як голодні вовчі тічки, попід село, коли, бувало, постріляних кулеметами бандерівців по три-чотири або й більше клали навсидячи в драбини, прив'язували мерців шнурками, щоб "сиділи" рівно, й возили отак селом, вулиця від вулиці, й майже попід кожними ворітьми зупиняючись й волаючи, щоб вийшов газда з газдинею, з дітьми, з старинею та, щоб упізнавали серед убитих свого сина, тата чи брата.

Такі містерії нелюдські витворювали товариші енкаведисти. Де там було до Шимана... Й тому Миханька ґленича аж впекло Шиманове ім'я, що несподівано впало з татової губи; здавалося, що ім'я Шиманове було вимовлене припадково, старий аж сам од нього відсахнувся й затулив оброслий рот долонею; але це тільки так здалося. Насправді ж старий ґленич не перший уже ранок прокидався з думкою про жидівську родину; він попервах наївно сподівався, що пригадка про Шимана була випадкова, що Шиман дасть йому спокій і він знову про нього забуде, як забув про нього цілий світ, але сьогодні

Їленич, ледве спустивши з постелі ноги й закуривши, як завше, файку-черепіньку, поскаржився Миханькові:

- Ти, хло', пам'ятаєш того жида та його родину, котрій ти носив їсти у пивницю під курником?

- То так давно діялося, - відповів Миханько. Це вже був прищуватий юнак, невисокий на зріст, блідий, як вівсяний корж, і якийсь гейби покручений, несміливий, схожий на дерево, що скніє без сонця й без вітру у густій грабині; хлопець кашляв постійно і повсякчасно думав про смерть.

- Діялося то давно, - погодився Їленич, - а тим часом... А тим часом всі вони... попереду Шиман, борода його руда аж до пояса виросла й палає, як вогонь.. вони всі приходять щоночі до мене. Стають на порозі... я їх так виразно бачу... ті двоє малі жиденята кучеряві показують мені язики. А жіноцтво крутить фіги.

- То вам сниться, тату, - Миханько неохоче втягується в розмову, він взагалі воліє не розмовляти; апатія, немов осіння мряка, гойдається у хаті, такий украй запущений, давно не білений; а надворі, за тьм'яним вікном визорюється літній ранок, що схожий на писаний золотими, зеленими й голубими барвами таріль.

- Ні, то не сон, - упирається Їленич. - Вони якби живі...

- То перехрестіться, - радить кволо Миханько. - Або й виговоріть "Отченаш", може, вони потребують молитви... може, вони мертві? - Далекий здогад починає тліти в Миханьковій голові, немов іскринка в попелі.

- Нащо жидам християнської молитви, - каже Їленич. - Вони її не потребують. А крім того, хіба вони мертві, хіба їх нема? Вони живі. О, жиди вмють викручуватися з усякої халепи. Вони якимось чином відімкнули двері й тепер щоночі приходять до мене.

Миханько чи не вперше сьогоднішнього ранку за багато тижнів і місяців пильно приглянувся до батька. Ні, старий Їленич не кричав, навпаки, він глухо вишіптував нічні свої страхи, але якраз у шепоті, немов у змійному шипінні, чулося щось жахливе... чулося, ймовірно, божевілля. Миханька кинуло у жар, рої мурах обсіли з голови до ніг.

- Які... про які двері говорите? - спитав Миханько, чомусь не сміючи поглянути на тата. Неясна темна думка, як невидимий шерех крил лилика, підозріння, передчуття, клубок колючого дроту вкотилися йому у мозок. - Про

які двері говорите. - повторив хлопець, враз помітивши, що в нього цокотять зуби.

- А про ті, - далі шипів Їленич, - від яких маю ключ. Чи здогадуєшся, що я тебе попрошу... ти ж бо, прецінь, мій син і мій спадкоємець, ти ж бо теж із роду Їленичів. Ї це щось та значить. То мусиш просьбу мою сповнити.

- Ї старий занімів, прислухаючись, що діється у мальованому, як писаний таріль, літньому ранку. Аж пасмо волосся змахнув із вуха.

- То кажіть, що маю робити? - Миханько враз повірив, що батькове шепотіння про двері й про ключ - не божевільна маячня; Миханько враз повірив, що двері і ключ таки існують насправді.

Великий, у кузні кований ключ був схований за образом Святого Юрія, що висів над столом; образ був старий, облущений, але масивний, мальований на дощі. У рамі з тильного боку хтось видовбав гніздо для ключа, котре, як і уся рама, було закапане фарбою і воском: хтось подбав, щоб ключ сховати на видному, але тому й безпечному місці.

Якщо насправді існує ключ, то, знана річ, мусів десь знаходитися замок, який стереже двері... стереже тайну роду Їленичів; тайна, зрештою, не виявилася надто хитрою: у "чистій хаті" під великою старою піччю треба було вийняти з десятка цегол, підняти тяжке дерев'яне віко й, обережно вимацуючи ногами шаблі, спуститися драбиною униз... униз у затхлу чорну ніч. Лише відчувши під ногами тверду опору, Миханько черкнув сірником й запалив свічку; пулумінце блимало блідо, але його вистачало, щоб хлопець міг зорієнтуватися: тут починалася нора, низька й вузька, обмурована лупаним камінням. Котроїсь хвилини він інстинктивно вхопився за бильця драбини, готовий вихопитись назад нагору, однак вчасно згадав татове попередження: буде тобі тісно, там пораниш коліна й руки об каміння, але на це не зважай, Миханьку, повзи й повзи уперед... повзи аж до дверей. Хочу знати, чи вони, не дай Боже, не відімкнуті.

- Що ж воно там, тату, за тими дверима? - спитав він батька, не знаючи, вірити, чи не вірити йому, що під їхнім будинком є підземелля, що є якісь підземні двері, які ведуть... ні, він навіть не пробував угадувати, що за дверима починається.

- Прикладеш вухо до дверей і почуєш... і тайна тобі відкриється, - відповів загадково старий Їленич.

- Але мені, тату, вже сімнадцять років, і мені дотепер здавалося, що ви від мене нічого не втаювали. А тут...
- Виглядало, що Миханько образився.

- На все, Миханю, настає свій час, - відповів ґленич.
- Хіба ти забув, що в нашій родині до кожного приходиться "черга"? Ти про це не повинен забувати. Щоправда, ти ще зелений, твою "чергу" можна було б, якби моя воля, віддалити, але Танасій наш, твій братчик рідненький, десь з бандерівцями воює, а я... а я старий, не маю сили повзати в підземеллях.

- "Черга", як ви кажете, тату, означає, що я можу з підземелля не вернутися? - Зітхнув приречено Миханько; Миханько давно зрозумів, що ніхто з його роду не оминає "черги": так було з мамою, так сталося з ґнатом, так наворожено Танасію, і батько теж наперед приречений. То не варто й сіпатися? Будь що буде? Миханько заціп, як жаба на студені, бо йому лише жаль, що на вулиці літо пливе, як ріка... а його з тієї ріки теплої і звичної, по-селянському неквапної, повної роботизни в полі й коло худоби, викинуто на берег... так, викинуто, і ти вже б'єшся на березі, як риба.

- Ну, ну, - підступив до нього ґленич і поплескав по рамені, - не подумай нічого такого. "Черга" - це, сину, не завжди означає смерть, про яку ти подумав. Наші предки кріпко вміли мурувати: склепіння в підземеллі не просіло, а двері - залізні.

Господи, де ж ті прокляті двері, що так нечekanо знадобилися батькові? Він опустився на коліна й, присвічуючи собі свічкою та обмацуючи чи не кожний плитняк на долівці, поповз поволи вперед. Час од часу, відпочиваючи, лягав грудьми на студений камінь і надслуховував, чи де попереду або позаду не зрушилася з місця кам'яна стінка, чи не потріскує над головою склепіння, чи десь не сиплеться з щілин поміж муруванням зрадливий пісок... і чи десь не чути людського дихання, голосів, шелесту, може, зітхання, плачу.

Чорнота в підземеллі була німотною і важкою; Миханькові уявилося, що тиша навалилася на нього цілою горою і розплюшувала, мов блощицю; одначе виходу не було й мусів знову повзти вперед, усвердлюватися в темряву й у німотність, немов шашіль у дерево.

Чи багато проповз? Десять метрів чи й усі сто? Де кінець цьому підземному ходові?.. Та й чи, зрештою, має він кінець? Може, тато навмисне запхнули його у темряву

поміж каміння, щоб уже більше не бачити білого світу? Може, настала таки його черга... черга зникнути з лиця землі?

Дивно, але Миханько не запанікував, і навіть не зробилося йому жаль самого себе; безвольна байдужість текла в його крові кволо, немов густа патока; він навіть не усвідомлював, чи продовжував повзти, чи лежав на місці.

Аж поки не наткнувся на перешкоду; підняв угору свічку й побачив, що підземелля перегороджене завалом каміння і глини; і, звісно, ніяких дверей, про які так турбувалися татуньо, не було й близько, хіба що вони за тим завалом, за брилами каміння, яким щільно перегороджено нору. Та хто спроможний у цій чорній тіснязі, прошолопати у камінні бодай якусь щілину? Та й чи потрібно?

21.

- Ну, що там? - спитав Гаврило Їленич, коли Миханько видобувся з-під печі й опустив на місце ляду. Сів просто на долівку, стуливши повіки, бо світло дня немилосердно після підземного повзання засліплює очі; дихав важко, аж у грудях свистіло, й не відразу зібрав силу, щоб батькові відповісти.

- Нема там ніяких дверей... камінням і глиною лаз засипано, - відповів по довгій хвилині мовчання.

- То й добре, - полегшено зітхнув Їленич і перехрестився. - Значить, приверзлося мені... сні мене мучать, що начебто Шиман Кац вирвався звідти, що двері розламав і каміння розкидав. Ото я дурний, - і Їленич щиро, полегшено засміявся. - А завідти й миша не втекла б. Правда? Ти ж видів: камінь на камені. Гнат орудував там три дні. А за камінням - двері. Правда, не залізні, дубові, але залізом ковані. Не вгризе їх Шиман. - Миханько слухав батька й хотілося не вірити у його божевільну маячню.

- Господи, невже направду за тим камінням... за тими дверима, про які говорите, замурований Шиман із роудиною? Ви мене тоді запевняли, що Гнат перевів жидів із пивниці в курнику в якийсь лісовий схрон, - скигнів, мало не плакав Миханько.

- Ти ще був тоді замалий, щоб про все міг знати, відмахнувся Їленич. - Далі тримати жидів у курнику було

небезпечно. Якби хтось виказав гестапо...

- То чого ж ви обіцяли Шиманові... я сам чув... що порятуєте? - допитувався Миханько, начебто тепер це мало значення. І начебто він не знав свого батька.

- Обіцяв, бо жид добре заплатив. Усе, що мав. Жид був багатий. Не міг я вивести його в чисте поле й сказати: йди собі, Шимане, назад до свого гетто або ще кудись... і на тобі назад твоє золото. Шкода було, якщо по правді, не Шимана з малими жиденятами, а його золота. І тоді я згадав, що під нашою хатою є безпечний схрон із міцними дверима, що замикаються на ключ. Ну, а далі, щоб душа була впевнена і спокійна, попрацював Гнат. - Іленич позіхнув і тицьнув у рот черепіньку.

- Страшні ви, - аж простогнав Миханько і закашлявся.

- Страшні ми всі, Миханю, рід наш увесь, і ти в тому числі, - промовив глухо старий. - Таке наше призначення.

- Призначення наше правдою і неправдою множити гріш? Все нам мало й мало? Грабіжником став Гнат.., - кивив тяжко Миханько.

- Лиши Гната, хлопче, - попросив лагідно старий. - Не в Гнатові річ... не в моїй навіть жадібності тут річ, а в чомусь іншому. А в чому - не знаю. Ще тато мій, а твій дід-небіжчик, терзався, бувало, над цим питанням... терзання його мені передалися і Гнатові, і мамі-небіжчиці, і Танасію, й тобі теж.

- Могло б мене й обминути, - попросився несподівано Миханько. - Самі видите: слабий я здоров'ям, кров'ю кашляю. Нащо мені ще якоїсь біди?!

- Е, коби то від нас залежало, - журився старий Іленич. - Я думаю, що отой Шиман із своїми, котрі кожної ночі навідуються до мене - то, певно, знає, що таки настала твоя "черга", Миханю.

Хлопець кілька днів і ночей розмірковував: що, власне, означає "твоя черга"? Черга нести спокуту? Черга вчинити злочин? Черга вмерти? Черга взяти в свою душу тайну підземелля?

Прояснилося йому значення "черги" котроїсь ночі, коли в його сон здалека, з-під землі, з-під каміння, із-за дубових дверей якимсь дивом проник дитячий плач; хлопець сів на постелі, не розплющуючи очей, і внутрішнім зором побачив на порозі двох кучерявих дівчаток, а за дітьми чипів, опершись об одвірок, старий Шиман.

І вже рідко яка ніч траплялася, щоб дитячий плач не повторювався.

22.

Вечеряли. На столі у двох череп'яних мисках парувала "мандибурка з юшкою", - так у Сестриничах називали картопляну зупу, підбілену молоком - власне, сьорбав ліниво лише Миханько, а старий Іленич, підперши обома руками волохату голову, дрімав, позабувши, очевидно, про вечерю; цього літа раз-по-раз нападала на нього забудькуватість. У грубій із згібного полотна, брудній, аж чорній, сорочці, в засмальцованому кептарі наопашки, що ледве прикривав потворний горб, оброслий волоссям, і лепом Гаврило Іленич викликав огиду навіть у рідного сина. Бувало, після смерті Мокрини, Миханько, сам кволий, пробував зрідка доглянути старого, випрати з нього й трохи помити, але не завжди щастило зняти з нього сорочку й кальсони, а сили, щоб силоміць помуцуватися, Миханько не мав. Хата, як не дивно, була підметена; крізь відчинені двері, що вели до сіней, а звідти - на ганок, на якому двері останнім часом теж майже не замикалися, струмився прохолодний дух жнивних полів; зрідка потягувало настоящим ароматом Покути - там доквітали конвалії й дозрівала малина; одначе, лише слабенька лампівка, що чаділа на комині, реагувала на подув полів і Покути, полум'я її злегка хилиталося, потім знову випрямлялося і вже горіло високо й прямо, немов польовий той легіт додавав йому сили, і тоді, крім обох Іленичів - старого й молодого, котрі сиділи за довжелезним тяжким столом, можна було зауважити, що хата була виповнена темною хмарою мух; тлусті, ліниві, потривожені свіжим леготом, вони погрозово глухо бриніли; Миханько, відганяючи ложкою муху від миски, зловив себе на смішній думці: як то добре, що Господь не дав крил вошам... а втім, воші, й блохи, і мухи були чи не єдиними ворогами, з якими Миханько Іленич уперто щодня воював; війна людська з енкаведистами, що точилася поза граждою на селах, полях і в лісах, Миханька не обходила; ніхто, зрештою, і не пробував до цієї боротьби його залучити; ні енкаведисти, ні тим паче хлопці з лісу, які гидилися попросити у Іленичів боханець хліба.

Чи думав про це Миханько? Очевидно. Та тільки

людська відчуженість не мала для нього ніякого значення... люди жили десь далеко, люди були майже нереальними... реальними зате були ночі, коли приходив до нього зі своїми внучатами Шиман Кац.

- Слухай, невже той Кац зі своїми направду далі тобі являється? - спитав старий Іленич нині за вечерею. Йому, очевидно, Кац теж не давав спокою.

- Мучать вони мене своїми очиськами, плачем або й мовчанкою. З розуму можна зійти, - поскаржився Миханько.

- Хто знає, може тобі й призначено зійти з розуму...

- Але ж я нічим і ні перед ким не завинив, - боронився гаряче юнак, мовби від батька тільки й залежало: визнати його, Миханька, грішним чи праведним.

- Ти завинив уже тим, що належиш до Іленичів. А всі Іленичі грішні, - відповів без надуми старий.

- Мабуть, хтось із наших предків... хтось у далекій давнині тяжко согрівив, і гріхи переходять з покоління в поліття, - роздумував уголос Миханько. Відклав ложку й устроїв погляд у чорне скло вікон. Бачив там лише безодню літнього вечора? Бачив там минулі віки, у яких сплотився родовий гріх? - А найгірше, тату, як я бачу, що наш гріх із покоління в покоління множитьсЯ. Мені невідомі гріхи діда чи прадіда, зате добре знаю гріхи нашого Гната. Та й ваші... хочби із Шиманом. Тому журюся: чому Іленичі не добро родять, а тільки зло? Та ще й, до того, платимо плату за те зло... настає кожного з нас черга за зло платити. Якесь прокляття.

Старий Іленич довго не відповідав; було враження, що він не чує синових розпачливих слів; немовби виліплений з купи сірої глини він бовванів за столом нерухомо, глибоко поринувши в минулі свої роки; ріка спогадів текла каламутною, бо чого в ній тільки не пливло...

- Я теж, як був молодим, роздумував про це... про прокляття, - обізвався врешті Іленич. - Мусить щось бути... не просто все це. Виглядає, що ми безборонні, як вівці... щось діється супроти нашої волі. Ми, Іленичі, гейби пливемо і борсаємося в чорному потоці й не дав нам Бог сили й волі виповзти на берег.

- Може, ми й не пробували на берег, про який кажете, виходити? - сумнівався Миханько.

- Я не пробував, це правда, - не став сперечатися старий. - Мені було добре отак пливти собі... отак приречено жити, знаючи однак, що "черга" прийде.

Мабуть, так само міркували дідो мій і прадід, - додав він. - Історія нашого роду ніде не записана, відомо тільки, що сидимо на цьому пагорбі, на Городищі, із правіку. Із правічних часів походить також Покута. До речі, ти бачив під хатою муроване підземелля. Воно нібито теж із тих часів. Дідо мій Іван переказував, що наше родове ім'я походить від якоїсь боярині Їлени. Таку байку переповідають... і ще переповідають, що бояриня була жінкою владною і багатою.

- То ж видно, як Їленичі, її нащадки, якщо це правда, розбагатіли, - осміхнувся Миханько, окинувши зором запущену хату. Він справді не один раз дома чув від тата й старших братів переказ про бояриню, паню Їлену на Городищі та про її скарби. - Чи наше, тату, Їленичів, призначення лише шукати скарби й не знаходити?

- То як сказати, Миханю, - в мові старого забриніли теплі тони. - Ніхто нічого достоменно не знає... ми сліпі, як кроти. Цілком може бути, що шукати й не знаходити Їленину кладь наше призначення... і, може, прокляття, що висить над нами, із цим пов'язане. Але це темна історія, як ніч, а ми в тій ночі блукаємо сліпими, - повторив він знову.

- Ми не тільки сліпі, ми також і злі, - вимовив із серцем Михань. Одне сказав, а про друге подумав... зблисло в пам'яті поруч із іменем боярині Їлени... Господи, безліч разів він про паню Їлену на Городищах чув, але жодного разу не поставив її ім'я поруч із... із білим кружком, подібним на монету, на якій з одного боку була викарбована голова жінки в короні, а з другого - напис: "Се сребреник Їлени". Адже монета була ним знайдена не де-небудь, а таки під дубом у Покуті. Невже вона, та монета, якимось пов'язана з нашим родом та з тією панею Їленою?

Аж розхвилювався; аж сухотне вимордоване його обличчя розчервонілося. Ні, хлопець не подумав про якийсь Їленин скарб, бо, якщо по правді, то ніякого скарбу йому не потрібно, навіть паперовий совіцький рубель для нього нічого не важив, йому було досить того, що мав кождодневно: горня молока, яйце від курки, картоплю, колочену з бобом, і картоплю з юшкою, сяка-така одежина, а ще до цього трохи тепла, дрібку сонця. Що більше треба людині, яка щодня вихаркує легені? А розхвилювався він від несподівано виринулого з мряки невідомості, з минувшини, ланцюга, на початку

якого уявив собі бояриню Їлену, а останнім кільцем у ланцюзі був він сам - Михайло Їленич.

Засміявся; сміявся з уявленого ланцюга; сміявся з самого себе.

- Ти чого? - Старий Гаврило, якого, здавалося, ніщо на світі вже не переймало, поглянув на сина підозріло; чулося, видно, в Миханевому сміхові щось таке, що не вкладалося в нинішній вечір та в їхню, зрештою, бесіду.

- Я пригадав один веселий випадок, - відповів Миханько. - Він, очевидно, може трохи прояснити темні місця в нашій родовій історії. Одне слово, колись я знайшов у Покуті монету, може, срібну або з якогось іншого білого металу, може, це й не була монета, не знаю... на ній було написано "Се сребреник Їлени". Я відніс його до Шимана, який дав мені за неї цілу коробку цукерків. За Польщі все це діялось, я тоді ще був малим...

- То чого ти смієшся, дурню! - спохопився, зірвався із-за стола старий Їленич.

- Сміюся, бо спадок боярині Їлени я відніс жидові за жменю цукерок. Ви думаєте, тату, що цей випадок - теж знак прокляття, що тяжіє над нами?

- Ой, не знаю, чи той сребреник, який ти відніс жидові, був, як ти кажеш, знаком прокляття, а чи, може, навпаки? - Старий випростався, стер з обличчя втому й сонливість і начебто аж засвітився на цілу хату; старий немовби омився в цілющій воді, він на очах якби воскресав; то в ньому воскресала надія. А Миханько, мимоволі за ним спостерігаючи, не розумів, не міг чимсь пояснити батькового прояснення.

23.

Справді, чим можна було пояснити те, що старий, зігнутий удвоє під тягарем свого горба, аж забігав по хаті - від порога до образів, навіть забувши про палицю, з якою давно не розлучався.

- Почекай, я тобі зараз щось покажу, - Гаврило Їленич врешті зупинився біля стола, важко дишучи. - Ти, Миханю, туй як туй вшолопаєш своїм дурним мізком, що Їленин сребреник таки добрий знак. - За цими словами він присів під столом; було чути, як скрипнула й упала на долівку дошка.

- Я забув, Миханю, що спершу треба затулити вікно,

- сказав старий стурбовано з-під стола. - Ніч бо... ще хтось підгляне.

Поки Миханько занавішував веретами вікна, Іленич вийняв з-під стола, де під столешницею був обладнаний тайник, як у цьому згодом хлопець сам пересвідчився, пласку дерев'яну скриньку, досить таки обшмудьовану, поточену шашелем, на краях обковану залізними листками; скринька, очевидно, була дуже давня й служила скарбонкою не одному поколінню Іленичів. Та й сам стіл, дубовий, масивний, довгий, на боковинах якого чорніли карбовані солярні знаки й хрести, теж походив із давнини, на ньому споживали страву, спали, зачинили дітей, споряжали мерців, і в ньому, у потайному дні колись-хтось вмайстрував місце для скриньки. Миханько, щоправда, давно здогадувався, що тато десь мусів мати потайне місце, але не сподівався, що воно знаходиться просто на видноті.

Окута металевою листвою скринька, хоч і не була виповнена до краю, однаке дещо таки вартувала: була там ціла в'язаночка золотих перснів, кілька з них блимали очками дорогого коштовного каміння; була там торбинка різноманітних кульчиків-сережок; були різномаїті хрестики на срібних та золотих ланцюжках, кілька ланцюгів були досить грубі, важкі; були шнурки перлів, а поміж ними червоніли коралі з подірявленими срібними монетами; було там із десятків золотих ложок, кілька цибульчастих срібних годинників, золота попівсьниця; був невеликий образок Богородиці, всипаний по краях коштовним камінням, що блиснуло ув очі холодним білим вогнем; були перев'язані тасьмами пачки "корун" австрійських, "злотих" польських, а також тих "злотих", які ходили за німців - папір'я, яке ніякої вартості не мало; поміж папір'ям старий Іленич показав Миханькові також немало зелених банкнотів - американських доларів, і хоч він вихвалявся, що долари в усі часи, як і ці коштовності, вартують багато, Миханько не дуже цьому повірив.

Коли ж врешті старий Іленич розсунув розчепіреними пальцями все це золото, срібло, каміння і папір'я, то на самому дні скриньки Михайло зобачив знайомий "Іленич сребренник", котрий вивернув у нього за коробку цукерків рудий Шиман.

І хлопець, не втримавшись, мало не скрикнув:

- Звідки цей гріш, тату?

Старий відповів:

- Щоб ти запам'ятав: ніщо на світі не пропадає. Дітвак ти був дурний, що колись цей сребренник віддав жидові... а сребренник через роки повернувся назад до нас, до Їленичів. Бо він нам належить.

- Невже... не вже, - Миханько заїкнувся, злякався свого запитання. Але відступу назад не було. - Невже, тату, все, що є у цій коробці, а не тільки сребренник цей, як я здогадуюся, Шиманів викуп?

- Ну, може, не все, адже і я за життя теж дещо придбав. Є тут дещо від тата мого й від діда. Не худопалки ми якісь, ми Їленичі, чи ні. Ми вміємо тулити шустку до шустки. Ну, й Гнат щось сюди додав. - Старий Їленич не квапився замикаати скриньку, він деякий час бавився і любувався коштовностями, як дитина цяцками. - Але ти маєш рацію: є тут дещо і Шиманове. Не бідним був жид.

- Він... Шиман собі й родині купував у вас життя, а викупив смерть. - Миханько пригадав засипане камінням і глиною підземелля, і уявив, як тяжко вмирали в задусі, без хліба й води Шиманові внучата. Чомусь лише дівчаток уявив... уявив і йому самому забракло повітря.

- Не в смердючому жидові річ, - огнівано буркнув Їленич, очевидно, не сподіваючись синового осуду. - Тобі що, їх шкода? Так само вони з тобою вчинили б. Що, може, ні? Хіба ти для жида людина?

- Але для християнина жид теж є людиною, - відповів, мало не плачучи Миханько. - А втім... - Хлопець стомлено присів на лаву. - Наш рід з нічим не рахується, тату. Замурувати цілу жидівську родину живцем у підземному схроні - це страшно, це не по-людському. Та не менш страшно замордувати також свого ж таки краянина і його жінку, а щоб сліду не залишилося - підпалити хату і... і фертик. Господи, та про що я тут говорю... про якісь чужі смерті і морди... ми, Їленичі, самі себе мордуємо не згірше, або й більше. - Хлопець, зігнувшись, сховав обличчя в долонях. Плакав.

- Дуже ти м'який, Миханю, жаль тобі всіх... і жида також, і Гната, і напевне, нашу маму, що втопилася. Тільки запам'ятай собі: жаль - не віск, вогника з нього не засвітити. Ти мене чуєш? В оцій скриньці є усього доволі. Коли я вму, то половину даш на покуту за всіх нас до церкви, другу половину сам схіснуєш. - Старому

Їленичу стало жаль наймолодшого сина, і чи не вперше цей жаль у його серці обізався.

- Ну, - сказав Михань, стримуючи плач, - дуже ви щедри, тату. Є ще, здається, один ваш син, Танасій, він теж має право на спадщину. А мені, як ви знаєте, ніц не треба... що треба, тату, людині, дні якої поражовані?

- Говорила-балакала, - осердився Їленич. - Що ти, чоловічку, знаєш про свою смерть? Ми ж бо вічні... наш рід не може зійти на пси. Ти серед Їленичів наймолодший, тобі нас продовжувати.

Котроїсь хвилини Миханькові забавлялося повірити, що батько справді не жадає йому смерті, бо треба комусь продовжувати ланцюг, на початку якого нібито стоїть Їлена з Городищ, і це його втішило. Йому таки хотілося жити.

- Навіщо однак жити та продовжувати Їленичів? - спитав не то самого себе, не то батька.

- Розумієш, Миханю, - шкребав потилицю старий Їленич. - Вмерти не штука... штука, брате, жити й перетерплювати за усіх Їленичів, тих, що були, й тих, що ще будуть. Для цього варто таки направляти своє здоров'я... поїхати до Бистричан та порадитися з дохторами, гроші, прецінь, маєш. - Він засунув руку у шкатулку й шарудів банкнотами й подзвонював металом. Миханько подумав, що батько, торкаючись золота, набирається від нього сили.

- Жити, щоб перетерплювати за гріхи поколінь минулих... і множити гріхи нові? Набиратися сили для злата й срібла? Набиратися сили від сатани? - Ні, це не був вигук протесту, обурення, навіть не здивування, це був вигук розпачу й туги.

- А що зробиш, - зітхнув співчутливо старий Їленич. - Якщо таке наше призначення. Мусимо коритися.

- Ви заповіли, що половину усього статку з цієї коробки варто б дати на церкву, Богові тобто. Чи Бог прийме? - Цей хирлявий хлопець, що цілими днями мовчав, часто занурюючись в думки про смерть, сьогодні думав про небо й пекло, про Господа Бога. - Чи Бог прийме скарб, що покроплений кров'ю?

- Бог любить грішників, Миханю, - майже весело відповів Їленич. - Я чомусь переконаний в тому, що коли б не було Божої волі, то не множилося б зло у нашому роді. Все від Бога.

- Певно, Господь покарав Їленичів злом... і відцурався

од нас, віддавши дияволів. Отже, ніяким золотом не відкупимось... ніякими молитвами й покаєннями, - сказав Миханько приречено. - Та й ніяке це не золото, тату, не срібло, це, напевно, карби для пам'яті про те, що вчинено колись зло. Правда? - Судження це виринуло в Миханька навально, немов гострий і болючий промінь ударив у вічі, і він по-новому поглянув на припасені статки в татовій скрині; і чомусь аж тепер закріпив медальки на вицвілих стрічках; медальки й стрічки, хрестики, були йому до болю знайомими так само, як і сребренник боярині Їлени, хлопець тільки не відразу міг пригадати, де він їх бачив і хто їх носив... Він навіть узяв медальки на долоню й розглядав їх зблизька... і навіть прислухався, як слабо, сухо вони, висушені й мертві, видзвонювали, і ніяк не міг пригадати, чий вони.

І, певно, на його обличчі мука пригадування різьбилася чорними карбами, бо старий Їленич, потупивши очі, сказав:

- Не муч себе... хоч те, про що тобі зараз розповім, теж буде краяти тобі душу. Я сподівався, бодай воно тебе обійде, як багато чого іншого, бо нащо було усьо знати. Але, якщо вже хочеш довідатися, то пригадай високого й білого... волосся мав сиве, довге, що спадало на плечі. Ходив він у мазепинці, як оце тепер бандерівці, й у військовому кабаті. Звали його у Сестриничах Никифором Цісарем.

- Ага, це той Цісар, пригадую, який пропав тоді, коли вартував рови і ями, що їх розкопував професор зі Львова, - Михань говорив спроквола й пригадував, що разом із своїм цімбориком Романом був тієї днини на Могилках, коли збігалися люди й приїхали на роверах з Чорнева, з постерунку, поліціанти; і люди сільські, і поліція, і професор зі Львова бідкалися, що вночі невідомі злочинці викрали, наперед напевно розколовши на дрібні шматки, кам'яну труну якоїсь боярині, бо як було інакше тую вагу зрушити з місця. А разом із труною згинув, ніби й не жив на світі, дивакуватий Никифор Цісар, що марширував по селу босий, але у мазепинці й у військовому кабаті з кількома рядами медальок-ментелів та усяких значків на грудях.

І поки в Миханевій пам'яті неквапно виринали з імлі, з дитинства картини давноминулого літа, хтось нинішній, якби підстерігаючи пригадуване, стрілив у гурмисько

призабутих сільських газдів, парубків, жінок, дітлахів, які збігалися тоді на Могилки, й від того стрілу минуле розсипалося на порох... лише вітер... лише ніч... лише затулені веретами вікна... лише кована залізними листами коробиця на столі... і лише тато Миханьків, старий Гаврило Іленич, горбився на лаві обіч стола й з-під лоба, з-під волохатих брів споглядав на Миханька; та, власне, його погляд, ні, навіть не лютий, не підступний, а ніби благаючий, свердлов Миханька.

- То ваша, тату, робота з тією домовиною... то ви звели зі світу Цісаря, що ходив босий і в мазепинці ?
- Навіщо спитав Миханько. Якщо по правді, то йому вже й нічого не хотілося знати, усе було йому ясным і зрозумілим, ніякого пояснення не потребував, йому б тепер вибігти у ніч, у Покуту, лягти в траву, зростися з нею, з деревами, розчинитися в пільмі, зникнути...

- Маєш рацію: таки наша тота робота, - зітхнув старий сокрушно. - Та іншого виходу не було. Коли Гнат під вечір прибіг з новою, що на Могилках розкопали кам'яне деревиче та ще з написом, що там спочиває боярина Ілена, то нам умиль спали на думку перекази про нашу прабабуню, паню на Городищах, яка нібито нашпарувала безліч скарбу. Ну... ми, прецінь, Іленичі... це теж був знак, поклик, чи як... "черга" наша настала. Я, Гнат і Танасій ухопили рискалі, джакани й рушили нишком на Могилки. А ніч... А Цісар стояв на варті пильно, через те мусів умерти. Такий його льос. Поховали ми його в підземеллі, де пізніше опинилися жида. Там же закопали й кістки тієї Ілени. Жаль лиш, що небезпечна робота була марною: коло небіжчиці нічого не знайшли... ні гроша... ні перстня золотого. Ми труну покололи, і під нею теж копали, думаючи, що схитрувала небіжка й скарби прикрила своєю домовиною. Аде де... - Іленич розповідав про давній злочин цілком спокійно, а може, й дещо ображено, певно, було йому на правду жаль, що тієї давньої ночі нічого не вкинув до кованої залізною листвою коробиці. Так принаймі подумалося Миханькові.

- Ну, гаразд, злото-срібло і так далі, - промовив хлопець, - але куди поділи домовину?

- Хлопці поскидали куски в ковбур... річка ж недалеко. Зверху прикинули рінками, намулом. Решту вода замаскувала. То хлопці таке собі вигадали, Гнат і Танасій, їм баглося здивувати, а й чи залякати усіх: о, видите, люди, є сила потаємна. А може, це теж було призначено

від віків котромусь поколінню Їленичів: розкопати могилу праматері Їлени, потривожити її сон... не дати їй спати, а усипальницю знищити. Потім ходили глухі чутки, що труну української боярині, куди ж... української таки, знищили таємно і спритно польські "стшельци" з сусіднього села Ляшки Дерев'яні, й через те поліція й не дуже цією справою цікавилася...

Миханько, зрештою, уже тата не слухав; навіщо було слухати, коли, дарма що заслонені щільно вікна, а надворі втопилися в густій пітьмі місяць і зорі, він виразно побачив, як із розчахнутої навстіж брами гражди видибала біла жіноча постать; постать блукала на стежках і дорогах, падала у млаках, обранювалася в корчавищах тернини, й не було... ні, таки не було кінця її кружлянню.

- То вона... то Їленина душа шукає своєї могили, тату, - прошептав Миханько, тицьнувши пальцем у заслонене веретою вікно. - Вона шукає своєї могили, яку ви розкопали, тату. Невже ви її не видите?

Старий привідхилив на вікні край верети; в очі йому чорно глипнула ніч. Нічого не побачив. І тому засміявся з синові маячні.

А десь кулемети тую відьомську ніч розстрілювали. Чуєте?

24.

Казав мій батько-свічар братства при церкві Святої Параскеви П'ятниці у Сестриничах до своїх помічників:

- Чого ви, братове, найперше доскіпливо розпитуєте про свічу поганьблення?

Чому відразу хапаєтесь за чорну свічу? Є ж бо інші кари - легші. Та ж многі свічі мають переважно доброзичницьке призначення, і серед них - свіча помагальна. Вона освячується торішньою йорданською водою перед Різдом на Свят-вечір. Власне, це недопалок із свічки, яка горить на столі при Святій Вечері. Має вона властивість відганяти найчастіше від дітей ружні хворощі, страх і безсоння. Недопалками з Свят-вечора зливають дітям "на віск".

25.

На цьому, здавалось би, майже детективну історію про знищення саркофага боярині Їлени та зникнення Ники-

фора Цісаря можна було б завершити. Хоч у розкритті давніх злочинів не брали участі детективи, замість них події прояснив його ясновельможність Час, котрий, як знаємо, написав на своїх прапорах: "Нічого немає тайного, котре не стало б явним".

Але, заходжуючись писати повість про спадок боярині Їлени, я не мав на меті лише заінтригувати читача детективною стороною цієї історії; кожного разу, коли я брався за перо, мене оточували люди з роду Їленичів, і не тільки ті, яких я знав і пам'ятав, як, наприклад, Миханько, його батько Гаврило й обидва його старші сини, а й також безліч тіней тих Їленичів, котрі жили в прадавніх часах; цілі їх сотні, цілі юрмища виповнювали мій кабінет, і навіть було дивно, що для усіх вистачало місця, неначе кожна душа була лише завбільшки в муху; щоправда, ніхто з них, дарма, що були агресивними в земному житті, не напосідав на мене, нічого не витребовував, вони лише споглядали благально, і я розумів, що мимоволі став для них сповідальником.

Колись я пообіцяв Михайлові Їленичу написати, як він собі цього жадав, повість про трагедію останнього покоління його роду. Але ще тоді я одразу засумнівався, чи знайдеться серед моїх читачів щиросердна людина... бодай одна людина, яка, прочитавши повість, відпустить Їленичам усі їхні гріхи.

- А може, бодай одна людина таки знайдеться, га? - мав надію Михайло Їленич.

- Ну так, велика наша вина була початкова, про яку я нічого не знаю... знаю тільки, що вина наша від покоління до покоління множилася, росла... множилося зло, що котилося з віків, мов камінь, що зірвався з гори... зірвався й зрушує за собою інше каміння... і вже з гори котиться лавина. Але ж мусить бути колись кінець, Романе! - Він хапав мене за руки, й цілував мої руки, хоч я не давався, мовби від мене залежало, чи розсипеться на порох, змиється дощем у моря-океани, виморозиться йорданським морозом, висохне на сонці, зблідне й врешті-решт цілком зникне з людської пам'яті прадавнє прокляття, яке тяжіє над Їленичами.

По правді сказати, останні тридцять років я не часто здивався з Михайлом Їленичем, який у супереч сухотам дожив до сивого волосся. Відколи ми перестали пасти худобу й наші шляхи розійшлися, бо я подався до Бистричан до педагогічного училища, а він залишився

вдома коло старого батька, ми бачилися з ним зрідка; траплялися роки або й декілька підряд, коли я не те що не бачився з Михайлом, а й забував про його існування; в мої рідкі наїзди до Сестриничів на Великдень або ж на Різдво доходили до мене звістки, що після смерті Гаврила Михайло майже не показувався в селі: живе собі на Городищі осторонь, його не обходили ні виселення на Сибір, ні арешти, ні творення колгоспу, ні смерть товариша Сталіна, ні панування кукурудзяного імператора Хрущова, ні навіть те, що Дануся Приймачка - досить таки зваблива молодичка, на якій училися науки кохання чи не всі сестричанські парубки, не один раз переказувала Михайлові, що готова стати газдинею на його занедбаному обійсті. Він обходився без Данусі, без сусідів, без цілого світу; і ніхто не знав, що він їсть, хто його обпирає, та й взагалі - як він живе.

Так тривало цілі десятиліття. Інколи у ці десятиліття, буваючи в Сестриничах, я вибирав годину-дві й стежкою поза колгоспне гумно правцював на Городище, де й далі, як у часи мого дитинства, за високою брамою й густим живоплотом з терену й грабини сиділа на пагорбі низько, аж по віконця, старезна хата Іленичів; не буду фальшивити, що навідувався до Михайла Іленича виключно із-за давнього нашого дитячого приятелювання, в котрому я грав ролю Михайлового опікуна та оборонця, мабуть, більше керувало мною бажання пізнати походження і природу "черги", яка приходила до кожного з Михайлового роду; мабуть, уже тоді зароджувалася оця повість, яку сьогодні пишу; і що цікаво: Михайло у наших розмовах нічого не утаював, не пригладжував, і виходило, отже, що начебто усі душі з роду Іленичів обрали останню пагілку свого роду якби речником содіяного ними зла.

- А що, - погоджувався Михайло, - так, мабуть, і є. - Хоч йому минула лише шістдесятка, а насправді ж можна було йому дати всі сто - був прозорий, сухенький, мов вінничок з проса. Очі мав білі; на черепі - ні волосинки; маленький носик зморщився; губи, як два окрайці сушеного яблука. Але тримався прямо... і прямо дивився у вічі. Тільки говорити голосно не вмів і розповіді свої вишпитував; це були вишептані поганські молитви. - Бо ж недурно, - продовжував він, - сухотна смерть так довго бавилася зі мною, як кіт з мишею, поки не залишила мене в спокої. Призначено мені... "черга" отже моя - пити до кінця трутизну прокляття. Коли ж доп'ю

- тоді вму. А ти, Романку, запиши, щоб нічого з моїх оповідок не загубилося. Ти ж бо пам'ятаєш, як я тобі про брата мого Гнатка розповідав і про татову оборудку з сестричинським жидом Шиманом, і про те, хто розкопав гріб боярині Ілени і хто закатрупив дивакуватого вояка із "старої війни", що був схожий з своїми баненбардами на цісаря Франца-Йосифа... ми ж бо, прецінь, пам'ятаємо, як він босоніж, видзеленькуючи медалями, марширував селом.

А далі... А далі Михайло Іленич пригадував, як на другий таки ранок після тієї ночі, коли батько відчинив перед ним скарбонку з сріблом-злотом і вияснилося, що Іленин сребренник Миханько знайшов під дубом у Покуті, старий запалився думкою, що на тому місці, де знайдено один сребренник, мусить бути цілий Іленин скарб, переказ про який передавався від тата до сина протягом століть; Іленич знав від старих людей, що закопані скарби не відразу показуються і не відразу даються в руки, може бути, що сребренник, знайдений Михаськом, лише знак, вказівка, де треба копати.

Миханько відразу повів тата до дуба; дерева були старі: і берези, і липи, і груші, що росли впереміш, і присадкувата дика яблуня - всі вони начебто й не змінилися відтоді, як був знайдений сребренник; дерева й корчі також, і трави наперед, певно, знали, що тут був тільки один сребренник, і даремно старий горбатий чоловічище з хирлявим хлопцем дзьобали джаганом закостенілу крем'яницю навколо дуба, сокирою обрубуючи коріння.

Це була каторжна робота; старий і молодий Іленичі довбали землю навколо дуба то півокружними шанцями, то окремими ямами-шурфами, придивляючись до кожної грудочки глини, а старий Іленич ще й прислухався, чи десь під рискалем раптом не обізветься срібний чи золотий звук.

Марно. Глина дихала мертвеччиною. Порубане коріння біліло, немов оголені кістки. Старий Іленич цілоденно не відходив від дуба, від своїх ровів, і лише пізня осінь, що залила шанці водою, змусила покинути роботу. Наступної весни він знову взявся за рискаль, але уже не так заповзято, відчувалося, що сили у нього обмаль, та й поступово почав втрачати віру, що наслідок усміхнеться йому щастя; а бідний Миханько зовсім охляв і ледве волочив ноги. Врешт, і рискаль й джаган пожбурили в

корчі. Поступово на купках сірої з жовтизною глини почав засіватися бур'янець; старий Іленич зрідка пришкутильгував у Покуту до дуба зовсім спустошений, пригноблений, і без єдиної думки в голові... а якщо думка все ж таки тліла, то вона кружляла, як тріска в калюжі брудної води, навколо жалю... мав старий Іленич жаль до когось... на Бога... на себе... на бояриню Ілену, яка хто зна чи й колись жила... мав жаль на цілий світ, який його ошукав.

26.

Кінець розчаруванню Гаврила Іленича настав тієї осінньої днини сорок дев'ятого року, коли на Городище прикотила на вантажівці чимала ватага енкаведистів, які миттю розсипалися навколо хати й залягли навколо в бур'янах і корчах Покути, зайнявши кругову оборону. На той час це вже була зайва пересторога, бандерівські боївки і сотні майже були винищені, хлопці тисячами полягали в землю, а ще сотні тисяч поїхали в Сибір, і в Сестриничах та й у цілому краї плодилася гнила, кинута на коліна, упокорена тиша; щоправда, капітан Танасій Іленич - середущий Гаврилів син, упокорений тиші не вірив й належно подбав про власну безпеку.

Не тільки в Сестриничах, але й у хаті на Городищі почали призабувати про Танасія Іленича, що був за німців учнем торговельної школи в Бистричанах і який не появлявся в селі з того часу, коли бандерівське есбе розстріляло його брата Гнатка; Танасій, зрештою, не появлявся також у своїй "торговельці", пам'ятаючи, що есбе має довгі руки. Він просто зник, загубився в місті, не даючи про себе ніякої звістки навіть рідному батькові; один лист приплентався було до Городища ще у сорок шостому році - відразу після війни, в якому Танасій писав, що був на фронті, німці його поранили в ногу... але найбільше його болить рана у серці, заподіяна бандерівцями, які розстріляли дорогого братчика... рана ця ятриться, тату, не загоюється, він її хіба зарубцює нещадною війною з бандерівськими бандами.

Але про те, як виглядала ця "нещадна війна" з бандерівцями в сусідній області на Поділлі, Танасій не писав: чи водив він по селах "істребітельні" батальйони, чи прочісував із енкаведистами ліси і яри понад Дністром, чи супроводжував як командир охорони ешелони товар-

няків, що везли й везли наш люд в Сибір, чи десь у затишній тюремній канцелярії вичавлював із своїх жертв зізнання про “злочинні дії проти радянської влади”, - ніхто нічого не знав, а старий Іленич знати й не хотів; у ті часи ліпше було не вихвалитися сином, який оголосив бандерівцям війну.

Миханько й не впізнав у присадкуватому, натоптаному силою, у рипучих наближених чоботях офіцерові, який піднявся сходами на похилений ганок, свого середульшого брата, Танасій для нього давно вмер, загубився у вирі війни, й тому немало здивувався, коли офіцер простягнув йому руку, а потім і обняв: совіцькі офіцери-“облавники” не відзначалися привітністю, вони нишпорили за бандерівцями й за горілкою, а що у цій запущеній, гидкій, хоч начебто на вигляд куркульській, хаті ні першого, ні другого не знаходили, то відпльовувалися “матами”.

- Невже я так змінився? - запитав Миханька капітан, пильно розглядаючи брата, що був схожий на зів'ялий опеньок.

- Ти не змінився... ти інший... ти воскрес ! - вигукнув щиро Миханько. Він насправду втішився, що має “такого” брата; і тенькнуло йому при цьому в голові: “Невже Танасія обминула “черга”, яка приходить до кожного з Іленичів?”

- А папаня наш де? Все ще газдує? - спитав Танасій і оглянувся з порога на подвір'я. - Я приїхав вас відвідати. Дещо привіз із подарунків. Консерви там, - показав на рюкзак, який тримав у руці. Посміхався, поблизкуючи золотим зубом.

- Слабують наші тато, - зітхнув Миханько. - Коби вже вмерли швидше. Мучаться... Добре, що ти приїхав вчасно. Ніби відчував. Йди, в хаті вони лежать.

Капітан рвучко відчинив двері й зачинив їх за собою, а Миханько лишився на ганку; сів на поріг обіч Танасієвого рюкзак і, заплющивши повіки, підставив сонцеві обличчя; він любив тепло, і любив, щоб із близьких полів легіт приносив йому запах скошеної отави, смачний і гострий дух хлібних стернищ; а ще ловив ніздрями, вирізняючи з-поміж інших запахів, дихання польової дороги, на якій перепліталися дух кінського поту, коров'ячого лайняку й перетертої соломи; хлопець, бувало, годинами чипів, як оце зараз, на порозі ганку і насолоджувався ледве чутним повіом диму ватр, на яких хлопці-пастухи пекли картоплю і кукурудзу.

Що зробиш, душа у нього була хліборобська, призначена для коси й для плуга, і тому Миханько Іленич по-особливому гостро відчував тягар іще однієї кари, яка його настигала... кару цю можна назвати примусовим відлученням від землі; власне розумом це він не усвідомлював, але в глибинах його душі ячав жаль, що після розстрілу Гната татова господарка розпалася, а старий не мав уже ні сили, ні охоти її направити. А крім того, час облав, виселень у сибіри, перестрілки, очікування колгоспів, які мають ось-ось зірватися з ланцюгів, як люті пси, щоб поділити поміж собою предковичні права людей на землю, теж не сприяли тому, щоб Миханько, як, бувало, колись його батько, осідлав коня й поїхав об'їздити свої помірки; та й не було вже коня, і не було сідла, та й не мав Миханько моці для чепіг.

А все ж ночами снилось йому розоране поле, рілля, яка рахманно пахтіла весною... снитась йому безконечна скиба, він йде та йде борозною та засіває скибу житом... а жито за ним зеленіє як май. І якраз після таких снів, які навідувалися до нього зчаста, болів у нього жаль за тим, що у нього віднято і скибу, і жито, і радість, що посіяне жито за тобою росте, зеленіє, колоситься і проситься під серп. Траплялося, що він зривався посеред ночі з постелі, кидав наопашки сардачину й виходив з брами у поля; блукав у кукурудзах, як сновида, падав на картоплищах, досипав сні у полукіпках; одного разу облавники його арештували й допитували в сільській канцелярії, що, мовляв, він шукає, підглядає й вистежує в полі, однак хлопець лише стискав плечима, він не те що енкаведистам, а й сам собі не міг пояснити, чого блукає ночами в полях. Енкаведисти давали йому копняка під задницю, бо хтось з сільських урядовців розтлумачував їм Миханькову поведінку отим кружлянням пальця коло скроні: мовляв, у хлопця не всі вдома.

Сьогодні, коли Миханько сидів на ганку коло Танасієвого рюкзака, йому теж заманулося рушити в поля до ватр... йому баглося відчутти під босою ногою стерню, вколотися об неї, насолодитися щастям, коли з ніг до голови омиває тебе польовий дух, і ти купаєшся в його теплі й запахах, немов у морі, яке Миханько ніколи не бачив. Він, може, таки рушив би з дому, бо що мав до розмови з братом, із енкаведистським офіцером, який раптово об'явився, якби... якби котроїсь миті не донеслося

до нього не то хрипіння, не то чийсь скрик, а може, нічого до нього й не донеслося, може це було передчуття, що десь щось таке... таке коїться, і він, скочивши на рівні ноги, рвонув двері до хати. Перше, що побачив, це було батькове обличчя, власне, лише вирячені його очі й висолоплений язик. Голова була відкинута назад.

- Тату! - скрикнув Миханько, кинувся до нього й враз застиг біля постелі.

Йому в обличчя батьковими страшними очима дивилася смерть. Тільки тепер хлопець запримітив Танасія, що стояв поруч; Танасій тепер стояв випрямлений, але Миханько мимохіть зафіксував той мент, коли Танасій був нахилений над батьком... так, був нахилений, потім рвучко відсахнувся, однак не встиг відняти з батькових грудей... від батькової шиї своїх рук. Миханько не був упевнений, що він уловив Танасійові руки на татовій шиї, але... Але, Танасію, брате, що означали ці вибалудшені татові очі й цей страшний язик?

- Ти що... ти що, задушив тата?! - скрикнув Миханько, задкуючи до дверей.

- Син... тата?!

- Не верзи бозна-що! - шарпнувся до нього капітан Іленич. Умиг ока вхопив Миханька за комір. - Я тільки тормосив ... хотів привести до пам'яті й спитати, де прихований спадок по жидові. Було, я думаю, й ще дещо. Гріх, якби воно пропало.

- Не бійсь, не пропаде, - заспокоїв його Миханько. - Я знаю, де татова скарбонка... Отам у столі знизу треба вийняти дощину. - Миханько потім кілька днів дивувався, поки не забув, навіщо отак згоряча вибогтнув татів сховок. Може, налякався, що Танасові пальці, що тримали його за комір, поповзуть до шиї, до горла; може, вплинула на нього сама присутність смерті: смерть вивищилась понад усі земні скарби; може, заговорила у ньому байдужість, нехить до багатства; може, прагнув якнайшвидше позбутися нечесного татогового набутку?

Хто міг на ці запитання відповісти, коли й він сам не міг пояснити власного вчинку?

- Ми поділімося, - обізвався Танасій й метнувся до стола. - Ми чесно... по-братському.

- Нічо' мені не треба, - махнув рукою Миханько й вибіг із хати; його вже не лякала ні батькова смерть, ні не цікавила скринька, окута залізною лиштвою. Мелькнула в голові грішна думка, що... що батькова смерть

влила в його душу якщо не радіть, то полегшу..

Дибубляв, мов сліпий, до відчиненої навстіж брами.

- Стой! Ти куда, сучій син! - крикнув із Покути солдат, що заліг там у кущах. - Стрелять буду!

"Ну й добре", - подумав Миханько. - Однаково вже..."

- Страху не мав ні крапельни. Смерті не боявся. Відчував тійки в грудях шемливий солодкий жаль.

За чим був той жаль? Хіба не однаково? Ну, чом не стріляєш, солдатику? Чи забракло тобі куль? Чи ще не прийшла моя "черга"?

А яка моя "черга", Господи, й коли?

27.

Говорив мій батько своїм помічникам із братства при церкві Святої Параскеви П'ятниці в Сестриничах:

- А тепер, братове, настала пора розповісти вам про чорну свічу поганьблення.

Переповідають, що в давнину її не робили свічарі, як оце я і ви зі мною, в людських житлах, бо тоді свічар не мав би права братися за освячений і чистий ярий віск, а хату свічареву треба було б, як перед Великоднем, вибілити й наново посвятити. Обов'язком ліпити чорну свічу було того чоловіка в червоній вбері, котрий орудував сокирою, мечем і зашморгом на шибениці, сповняючи вироки суду.

Чорну свічу, браття, засвічували не першому-ліпшому навіть душогубові, а тільки тому, який учинив злочин супроти цілої землі: ціла земля отчинна прирікала на вічне поганьблення не лише одного злочинця, а й також його рід з покоління в покоління. Гріх перед отчинною землею ніколи й ніким не прощається, його не спокутуєш і не виблагаєш, не вимолиш для нього кончини. Він вічний, мої братове, як вічний Юдин гріх, він живе поміж нами і множитья...

Страшна ця кара, браття... Хоч чорна свіча бодай найбільшому лиходієві нині не присуджується і про звичай поганьблення почали забувати, варто б однак нагадати, що свіча має бути грубою, щоб той, хто її заслужив, обома руками тримаючи, відчув її ваготу; має вона мати цілий лікоть довжини. Приписували, щоб свічу поганьблення ліпили з лою чорного собаки, примішуючи до нього гадючі голови, пазурі лиликів, кришево, нашкреблене з ратиць смердючого цапа, висушені й перетерті на порошок

мізки чорного kota, й ще трутизни-соку з папороть-зілля та кореня чемериці. А ще до лою додається смола з трепети, з того дерева, на якому повісився Юда...

28.

“Черга” на нього таки настала... Але спершу було літо дев'яносто другого року, що бриніло комбайнами, немов велетенська золотиста бджола. Сонце, заледве вмовившись на верховітті дубів, котрі, як сторожа, розбіглися поодиноці вздовж границі полів і Монастирського лісу, безжально спивало, мов спрагла птаха, росу й прохолоду, і полями котилися велетенські, аж попід сріблясте небо, густі й пахучі колеса спекоти. Унява-річка, зміливши подекуди до вузького потоку, мчалася переполохано з далеких гір і, немов дика коза, перестрибувала з каменя на камінь; Унява, певно, боялася, що сонце також вип'є і її, поки вона добіжить до Бистриці, де води більше й де дно глибше. Сизе, як голубине крило, село, крите шифером, шукало порятунку від спеки у розмілених садах. Синьо-жовтий прапор, піднятий високо на щоглі понад спілчанським (О так, уже не колгоспним) током старшокласниками й студентами, котрі приїхали додому на канікули й, перелопачуючи зерно, заробляли якусь там ділетку збіжжя, мляво опустив крила й лише зрідка, ловлячи слабкий подув вітру, оживав на якусь хвилину-дві.

І ніхто: ні комбайнери, ні пастушата на стернях, ні студенти на току, ні шофери, що звихрювали польові дороги своїми самоскидами, повними зерна, - серед пекла спеки й жнив не звертали уваги на дідка, який кожного дня видибував, спираючись на ціпок, з похилених воріт своєї гражди на Городищі, що далі була оповита терновим вінцем й до решти опанована дикою Покутою, і поволеньки тупцював, стежкою, що колись була дорогою, до села; траплялося, що ціліснітькі дні дід просиджував на тоці під коморою оддалік від студентів, спостерігаючи за ними, прислухаючись до їхніх розмов, жартів і співів, а часом і сварки; інколи якесь слово, дівочий жарт долітали до Михайла Іленича, й тоді він, немовби напившись з криниці студеної води, оживав, поросле мохом обличчя зсередини засвічувалось усміхом, а зів'ялі губи починали щось вишіптувати... губи вишіптували, але не те що студенти, а й таки він сам не розповів би собі, що шелестіло в його шепоті, немов у полові: жаль за

змарнованим життям, скарга на Бога чи на предків, які уготували йому таку долю? А чи можна було вибрати з половини також радість, що золотиться на сонці зерно, що на тоці є дівчата і є над нами синьо-жовтий... дивина, Господи, славно-явно лопотить на щоглі понад землею синьо-жовтий прапор?

Котрогось дня Іленич тупцював колами навкруг комбайнів; босий, у дірявому солом'яному капелюсі й у довгій, майже до колін, домотканній, ще батьковій сорочці, підперезаний тонко чересом, він був схожий на вихідця з іншого давнього світу або ж на манекена з етнографічного музею.

Траплялися дні, коли Михайло Іленич прошкував на протилежний кінець села, в поле, що звалось в Сестриничах Під Гаями (а в Гаях давно нема бодай однієї деревини!), і там, коло високої могили, висипаної вже в наші дні над п'ятьма хлопцями-повстанцями й однією дівчиною-зв'язковою, які полягли водночас, скошені енкаведистським кулеметом, молився за упокій душ повстанчих, ставши на коліна або й лежачи, розпластавшись долі лицем, у траві. А втім, ніхто його не питав і нікому він не сповідався, за кого він просив Господа Бога... може, вимолював прощення у Бога за свій рід, що пішов кривими стежками, за своє гірке й марне бездолля?

А ще Михайло Іленич мав звичку тинятися сільськими вулицями, не вельми, якщо по правді сказати, привабливими, бо подекуди вулиці були розкопані газовиками, загиджені коров'ячими лайняками, з невикосненими ровами, що висохли й зеленіли потрісканими на спеці днищами; зате вулиці були заставлені майже поспіль новими котеджами. Михайло зазирає через ворота майже на кожне подвір'я; і один Бог знає, що хотів чоловік там побачити. Гуртки дітей і гусей? Своїх ровесників, котрі традиційно вигрівалися на призьбах? Мав намір поспитати молодих газдів чи газдинь, що порядкували на подвір'ях, якими способами вони спромоглися здвигнути двоверхові камениці, коли цегла й цемент, шифер, бляха й усе інше, що потрібне для будови, коштує шалені гроші?

Однак він нічого не розпитував; лише піднімав капелюха, блиснувши лисою головою, казав "Славайсу" і йшов далі, оббиваючи пальці на ногах об каміння.

Його, зрозуміло, в Сестриничах усі знали; старші віком

люди напевне пам'ятали його тата-горбаня, брата Гната, которого розстріляли бандерівці, а дехто згадує й Миханькову маму, Запишену Меланку, яка вкоротила собі віку, скочивши в криницю; однак пам'ять людська уже поблідла, вицвіла, нікого вона уже не боліла й не роз'ятрювала рани; пам'ять людська була, немов стара фотографія, на якій риси облич давно померлих людей згладилися, час гейби всмоктав їх, риси, у себе.

Молодше ж покоління мало Михайла Іленича трохи за блаженного, за дивака, за такого чоловіка, якого до кінця не можна було зрозуміти... і в тому нерозумінні вшолопувалася тайна і страх: хто знає, як живе, кому він молиться і хто допомагає йому, висохлому на скіпку, та все ж таки живучому чоловікові?

Щоденні його мандри не були такими собі порожніми "шпацерами". Люди не цуралися його, запрошували до хати й пригощували чим мали, а ввечері Михайло приносив додому пляшку молока, добру байду хліба, воречок муки або й кусень сала.

Ввечері він розкладав людську даровизну на старому дубовому столі й з гіркотою думав: "Мабуть, таки не ширі ці дари людські... та й не заслужив я, щоб вони були ширими. Дають відчипного... дають і чимдуж, ох, а таки випроваджують з хати, щоб не наврочив дитину чи худібку і щоб не струсив із себе, немов тифозну вошу, давне прокляття".

Так принаймі Михайло Іленич мені скаржився; того літа, утікши зі Львова, я працював удома, в селі, знудьгований за столом і за білим папером, і Михайло, користуючись старим нашим приятелюванням, приходив до мене чи не кожного майже надвечір'я; сідав на лавці під хатою й терпляче очікував, поки докінчу своє писання; траплялися вечори, коли ми мовчали, але й зчаста напастувала його охота до розповідей, і тоді голос його стелився рівно й смутно, як шерех опалого листа.

Останню сповідь приніс мені за два дні до своєї смерті. Він появився на моєму подвір'ї пізно ввечері, коли я збирався зачинити на ніч хвіртку й вимкнути в альтанці електрику; Михайло вигулькнув з темряви (немовби його вродила ніч) і спитав:

- Ти не злостишся, що я так пізно прийшов? - Видно, що чоловік поспішав, бо віддихувався важко. Тримався рукою за ріг стола в альтанці, що служила моїй родині за їдальню. немов боявся впасти. - Я міг би відкласти

те, що маю тобі сказати, цімборику, на завтра, бо ніби нічого аж такого нагального не сталося, могло б й почекати... та тільки не знаю, чи дочекаю до ранку. - Він таки присів на лавку коло стола. Велика електрична жарівка над головою вписала його постать у своє коло й виглядало, що навкруг Михайла Їленича золотився мученицький німб. - Щось останнім часом тягне мене до землі, - продовжив він. - Певно, настає мій час вибиратися на цвинтар.

- Ет, дурниці балакаєш, - я спробував його розговорити. - Тобі тепер лише жити й жити. Слабкість замолоду не взяла, а в старості, кажуть, сухоти сили не мають. Тобі тепер треба жити за ті попередні роки, що були хирлявими. - Я подумав при цьому, що таки було б варто, щоб Господь надточив йому віку... бо що він, Господи, бачив у своєму житті!

- А пощо жити? - перепитав Михайло. - Жінки, дітей нема. В тебе ось онуків копа, а ми, прецінь, ровесники. Мені, щоб ти знав, байдуже: маю жити, чи вмерти.

- То чого ж прибіг до мене, рахуй, посеред ночі, лякаючись що до ранку не доживеш?

- Не за себе боюся, - відповів, посміхнувшись, Михайло. - Боюся, що коли б я раптово вмер, то лишилася б нескінченною твоя повість про нас, про Їленичів. Ти сам казав, що пишеш її.

- Пишу, - відповів я. - Але...

- Але, Романку, сідай і слухай, - перебив він мене, легко торкаючись моєї руки. - Ї не кажи, що кінець цієї повісті можна вигадати, як сам заблагнеш, бо, приміром, що ти знаєш про середульшого брата мого Танасія? Невже ти забув, що й на нього, як і на кожного з нашого роду, має прийти "черга"? Адже вона нікого не обминає.

- Бо ти, Миханю, нічого більше про Танасія не міг розповісти.

- Так. Після татової смерті я його більше не бачив і не чув нічого про нього. Був у мене брат і нема. Пропав у безвісті з татвою скринькою, яку того страшного дня запакував у рюкзак, викинувши з нього консерви... лишилися мені консерви... спадок татів, ха-ха. А від Танасія я опісля ніякої звістки не мав ні писаної, ні усної.

Я теж, Романе, почав було про Танасія забувати... і почав сумніватися, чи насправду він спричинився до татової смерті... і татові очі, вичавлені з очиць, що довго, мов

голодні дві птахи, переслідували мене, кудись (якщо вони справді птахи?) відлетіли в чужі краї й забули повернутися, коли оце нині вранці прибилася до гражди одна жінка. Кажу "одна", бо не питав її, як називається й звідки приїхала, хоч повинен це зробити, бо вже до цього вона приїжджала до мене два рази; перший раз, пам'ятаю, приїжджала за часів Хрущова, а вдруге тоді, коли в Москві урядовав той Горбачов із плямою на чолі. В обидва попередні приїзди жінка випитувала в мене, чи знаю, що маю брата-енкаведиста, і чи він пише до мене, бо їй дуже знадібна його адреса. Звісно, я нічим не міг їй допомогти, бо Танасій опісля, коли ми тата поховали, не давав про себе знати.

Сьогодні жінка, що приїхала втретє, казала, що на цей раз не шукає Танасієвої адреси, більше взагалі не буде мене турбувати, бо, врешті-решт, їй вдалося натрапити на його слід аж у Львові. "А то, - запитую її, - чого ви його так ревно висліджували?" - "Бо на те була причина, - відповіла вона. Жінка була немолода, десь за шістдесят років. На зріст невеличка, лицем дрібна. Волосся в неї пишне, ціла копиця, але геть чисто біле... так, якраз біле, як сніг, а не срібне, як це звичайно буває. Вбрана по-міському; видно приїхала з якогось міста, бо нігті мала намальовані, а губи - почервонені. Отаке дещо із її зовнішності впало мені в око. - Якщо вже по правді признатися, то я ціле життя шукала та й шукала енкаведиста Танасія Гавриловича Іленича. Як лише дістаю відпустку - їду в котрусь область і через довідкові бюро або й просто в людей розпитую про Іленича. І так район за районом, місто за містом. Дурна була, скажете? Може, й так. Але ніц не могла з собою зробити." - "Чи варто було, жінко Божа, тратити ціле життя на якогось енкаведиста, - відповів їй Михайло Іленич. - Він мені брат, а я однак не маю ні потреби, ні охоти бодай його побачити." - "Маєте рацію, чоловіче, - сказала жінка. - Я справді розтринькала ціле життя... така моя доля... ні чоловіка, ні дітей, ні радості, ні любові." - "Чим ви, жінко Божа, жили? - питав Іленич. - Лише розшуками мого брата?" - А вона йому на те: "Жила ненавистю до нього... однією лише ненавистю. Я шукала капітана Іленича, щоб йому довести: учинене зло повинно бути покаране. Хочете вірте, а хочете - ні, але я боялася, що він дочасно помре, ніколи не довідавшись, що я продовжую існувати на білому світі... що я існую для

того, щоб він переконався: зло має бути покараним". - "І ви, жінко, таки домоглися свого... знайшли мого брата Танасія і..." - Михайло Іленич починав доглупуватися, що ця жінка даремно не полінувалася знову приїхати до нього на Городище. - "Аякже, - усміхнулася вона задоволено, - я знайшла його у Львові. Одна знайома, що в собезі робить, цілком випадково оповіла мені, що знає пенсіонера, колишнього військового й, певно, в радянської влади дуже заслуженого, бо цілі груди в медалях і значках. І немалу пенсію Україна теперішня йому платить, дай, Боже, кожному. Правда, він майже всю свою платню пропиває. Опустився - далі нікуди. Про таких кажуть, що вони бомжі. Чули таке слово?" - "Ні, - Іленич здвигнув плечима, - не доводилось чути." - "Ви, може, теж бомж, тільки білий, - засміялася сумно жінка, розглядаючись по убогій хаті й, запримітивши, що Іленич ходить по світу босий та й у старосвітській одежині. - А ваш брат Танасій був бомжем чорним. Взагалі, є серед бомжів люди добрі, щирі, тільки вони занедбані, живуть, де прийдеться... нині тут - завтра там. Нині щось з'їв, а завтра - склянку вина випив й більш нічого. Цього не скажеш про вашого брата Танасія Гавриловича, він мав добру пенсію і файну квартиру... і мав жінку з дітьми, які його відцуралися, дізнавшись, що їх татунцю виробляв із людьми, коли служив енкаведистом. І, видно, пекла його незаслужена пенсія, не давали спокою старі гріхи, а може, банував за жінкою та дітьми - хто про це знає. Досить того, що чоловік зійшов на пси.

Я знайшла його на лавці в лісопарку Погулянка - є такий у Львові - дуже гарне місце; я його впізнала відразу, хоч від бравого капітана Іленича не залишилося ні крихти... сидів на лавці згорблений, одутлуватий, лисий, як коліно, у брудному одязі, смердючий, як тхір, дідуган. Побіч нього гідко було присісти... але я таки сіла й почала з ним розмову. Так, він Іленич, майор, колись бандерів давив, як блощиць, тепер, ха-ха, бандери синьо-жовті за це йому пенсію платять. "А в чом діло?.. Моя тепер фамілія Єленічев, я рускій..."

Отак, слово за словом ми поволі розговорилися. Іленич, дарма, що переросійщив своє прізвище, нібито з потреби безпеки, насправді ж аж так низько став у житті повзати, що наплював на самого себе, на своє життя, розтер той плювок кирзаком, і про якусь безпеку чи небезпеку давно перестав думати. "А собственно говоря, кто ты такая, що

я тобі отут варнякаю про свою жизнь", - схаменувся Танасій Гаврилович Іленич на якусь секунду, на одну лише секунду найшло на нього прояснення, а вже в наступну мить попросив у мене позичити купони на вино. Я не скупилася, - розповідала далі жінка, - дала гроші й він покривуляв асфальтовою доріжкою до недалекого залізобетонного паркану, що, високий та ще й з колючим дротом зверху, спорудив, як я потім дізналася, львівський винзавод.

Іленич повернувся з надпитою до половини пляшкою вина дещо підбадьорений, навіть почав мене розпитувати, хто я така і з якого-такого хера позичила йому гроші, які він, розуміється, не збирається віддавати.

Танасій Іленич, звісно, мене не впізнав... Так і як можна було мене впізнати... бабу стару, змордовану в таборах, зневірену в житті, нещасливу, затроєну зненавистю, коли він востаннє мене бачив, гай-гай, копу років тому. Мені тоді йшла вісімнадцятка. Якраз на Великдень сорок восьмого року мені минуло сімнадцять, а через тиждень взяло мене енкаведе на підпільній явці в Рогачі, куди я тільки-но прибула й відпочивала перед новою дорогою; я була однією із зв'язкових надрайонного проводу ОУН, мала псевдо "Ольга", багато знала; потім, уже в тюрмі довідалася, що енкаведе полювало за мною давно. Аж поки не видав мене зрадник...

З Рогача мене відразу перевезли до Бистричан у пивниці обласного енкаведе, що на вулиці Чекістів; тут я потрапила в руки слідчого Іленича - вродливого чоловіка, який завжди ходив у випрасуваному вбранні й намащених черевиках, при краватці... і завжди він був лагідний і привітний, голос мав співучий, як у дядя. Очевидно, якраз лагідність і доброта були його слідчими інструментами, якими відмикав душі в'язнів. Він ніколи не крикнув на мене, Боже борони, і ніколи не підняв на мене руку. Я тоді була вродливою чорнявкою, бистрою та енергійною, з розкішною косою і... і котрогось вечора Танасій на допиті став нашіптувати мені на вухо, хоч я і бандерівська зв'язкова, але він закохався у мене по вуха, й усе буду робити, повір, дівчино, для того, щоб витягти тебе з тюрми. Звичайно, - казав, - ти мусиш повести себе мудро, не повинна впиратися й дещо таки сказати... бодай щось маловажне... я тебе візьму на поруки... ми одружимося... ти забудеш про всі жахи підпілля і тюрми.

І так щовечора... І він щовечора, позираючи на двері, спершу несміливо, немов юнак зелений, цілував мені руки, потім цілував шию, потім коліна...

Господи, я повірила; я теж, певне, закохалася; я, певно, одуріла від пестошів, цілунків, обіцянки волі; я, підла, забула про друзів у боївках і схронах, про тих, яких катують тут таки в застінках і зойки яких я чула кожної ночі... кожної ночі; я була дуже юною, ще не обпалена досвідом, не загартована, мені іще ніхто не нашіптував слова про кохання і ніхто не виціловував мені коліна.

Одно слово, звів він мене на старій церетовій канапі і... і видала я тоді дещо з підпільних таємниць... хіба пам'ятаю... жила я, немов в угарі, в голубому хмільному диму. І все очікувала, що нині-завтра випустять з тюрми, ми з Танасієм підемо до загсу й нарешті залишаться позаду, змаліють мої небезпечні підпільні завдання, ночі й дороги, повні страху, очікування зради та арешту, оця вогка з полупаними стінами й студеною кам'яною долівкою камера.

А все ж сумніви мене обсадали, як вороння, найчастіше це траплялося вдень, коли в нашу пивницю під управлінням кадебе на вулиці Чекистів просівалося крізь загразоване віконце далеке, немов утоплене в мильній воді, сонце. В білому сяянні дня я впізнавала саму себе... бачила я зрадницю, курву енкаведиську, яку напевне бандерівське есбе засудило на кару смерті. Та, замість того, щоб спам'ятатися, або принаймі розповісти трьом старшим жінкам, котрі сиділи зі мною в камері, про нічні мої "допити" зі слідчим Танасієм Іленичем, я замкнулася... я замкнулася на сто замків, мене не обходило, хто і як про мене в підпіллі думає, які вирoki колишні друзі й зверхники мені виголосили, байдужим був мені й мамин плач, я нічого не хотіла знати, я була розкоханою жінкою, котра, як і всі люди, мала право на просте людське щастя, і нетерпляче очікувала вечора, коли поведуть на черговий "допит" до Танасія.

Так тривало більше двох місяців... На третій місяць мене повезли на вулицю Чкалова, де засідала "трійка": дали мені граджане судді десять років. Отоді у "чорному вороні", коли везли назад на Чекистів, уже засуджену, я зрозуміла Іленичеву "любов": його панькання зі мною було підлою грою слідчого, яким підступним способом (усі способи були дозволені) вибивав зізнання про мою участь у підпільній боротьбі. А я, дурна, повірила у його

коханню. Ну, десять років таборів - це страшно, але ще було страшніше... а ще було гидкіше дізнатися, що я вагітна.

Тота жінка, що приходила нині до Михайла Іленича не тайлася, що зненавиділа дитину, яка іще й не народилася. Казала: "Носила я тоту дитину у череві, як розпечений камінь... я носила у собі зраду й підлість. Гидоту енкаведистську". А ще вона, тота жінка, казала: десь там в Сибірі вона здибалася з двома іншими жінками, до себе подібними, які так само перейшли через руки слідчого капітана Іленича... і так само вродили в лягрі дитинчат.

Ця жінка, що до Михайла Іленича приходила, мала щастя... вона так і сказала, що Бог не обділив її щастям, забравши її тюремне немовля до себе, й вона дуже втішилася, бо кожного разу, коли годувала дитинча цицькою, баглосью їй хлопчика задушити...

Ось тоді, коли руки її мимохіть тяглася до синьої шийки, коли пальці терпли, а в очах чорніло... і чорно, люто віяло віхало в душі, вона, стримуючи себе, заприсяглася самій собі, Господу Богові й дротам лягерним, що коли відбуде кару, то знайде капітана Іленича навіть під землею.

- Невже вона його таки вбила? - спитав я Михайла, холодіючи душею.

- Слава Богу, ні, - перехрестився він. - Мала б на душі великий гріх. Чи замало їй того, що пережила? - Іленич, видно, перейнявся долею жінки й жалів її. - Але казала, що готова була... для того, прецінь, й розшукувала ціле життя... для того придбала десь фінку, ніж такий. Вибрала однак Танасію іншу смерть: насипала в пляшку з вином отрути, тієї самої, якою труять шурів. Котрогось дня прихопила наготовлену пляшку з собою на Погулянку... за кілька днів вона, жінка тобто, і мій брат Танасій начебто ближче зійшлися. Вона не жалувала для пияка купонів. Мені призналася, що вибрала отруту не випадково, його смерть не повинна настати відразу, жінка хотіла виграти час, щоб відкритися Танасію... відкритися й сказати, що настав час помсти.

- Справді, мусіла жінка ледве не збожеволіти від ненависті... від постійної гадки, яку плекала роками: маю вбити Іленича, - сказав я, мимохіть уявивши перед собою безмежний розлив жабуриної зеленої води... озеро, повне лютої ненависті.

- Вона оповідала, що прийдешнім убивством, після того, коли здибалася з Танасієм у Львові на Погулянці, тільки й жила... жила солодким очікуванням його смерті.

Господь Бог її оборонив... Танасій Гаврилович Іленич кілька днів не появлявся на Погулянці в компанії таких же випивох, як і він сам: були там дві опухлі дами і троє чоловіків, серед них один зовсім зелений, в другого обличчя було стерте, немовби хтось обшмуляв його рашпелем, зробив його плоским, як дно консервної банки. Третій був сірим, немов обсипаний попелом. Погулянка вабила їх не лише близькістю винзаводу, біля якого завжди можна було розжитися на крадену пляшку вина, тут вони й ночували на лавках або ж у куцах. Зручно тут було й жебракувати, простягнувши руку, дай, дяденька, капеєчку. Душа гаріт...

У цієї, власне, кумпанії жінка, котра нині рано навідалася до Михайла на Городище, й розпитала, чому не видно Іленичева, з яким вона на тому тижні познайомилася. Мовляв, хороший був мужик, збиралася ним заопікуватись. Шкода, що отак зійшов на пси. А, прецінь, заслужений чоловік. Щось там із ним сталося?

Отак вона розпитувала.

- А нічого такого з ним не сталося, - розреготалася за усіх бомжів підхмелена дама. - Відкинув копита твій Іленич. Поняла? Вдома в себе. Блювотина задушила.

Отака смерть...

- Чого ж нині ота жінка, ота вічна месниця, нині до тебе приходила? Сповістити про Танасієву смерть? - спитав я Іленича. - Тебе засмутити? Себе потішити, що минулася її ненависть? Мабуть, не можна... мабуть, грішно ціле життя жити ненавистю.

- Хто знає... - зітхнув Михайло Іленич. - Я думаю, що її прихід був знаком для мене: не обминула, не обійшла, не забула "черга", про яку ти знаєш, і брата мого Танасія. Хіба сховаєшся? Та й від кого сховаєшся?

- А жінка тота, - додав Михайло Іленич, - вийшовши з хати на подвір'я, попросила, щоб я біля криниці злив їй з відра на руки.

Умилася і пішла...

29.

Останньому з роду Іленичів Господь подарував легку смерть; очевидно, він витерпів свою "чергу" протягом

цілого життя. Дивно було, що й так, знидїлий сухотами, психічно вимучений тайною злочинів батька свого й старших братів... обкрадений радістю орати і сіяти, постійно гноблений непевністю і прокляттям, яке, мов диявол, визирало щодня із-за одвірка й з-поза віків, бо ж добре пам'ятав, що на Іленичів очікує "черга", він дожив до старості.

Михайло Іленич захлип на підвалині під колгоспною коморою; ніхто, зрештою, не помітив, коли він помер: іще зранку, в полудне, чи оце щойно? Був знову спекотний день; був тік, що аж попід небо пахтів зерном, купи якого, мов велетенські злитки золота, тьмяно зблискували на сонці; на тоці, перелопачуючи хліб, бризкали сміхом дівчата-студентки й старшокласниці в одних лише купальниках... і на ці купальники, на стирчкуваті молоді перса, на загорілі стегна ласо позирали жонаті шофери, котрі привозили в самоскидах зерно від комбайнів; був розгойданий роботизною, сільськими клопатами день, протягом якого ніхто не підійшов до старого чоловіка, що сидів під коморою, притулившись плечима до стіни, й не спитав, чи ви їли нині, діду, чи хочете ви, діду, закропитися водою, чи вас нічо' не болить?

Втім, нема кого звинувачувати в його самотній смерті, бо це теж була кара. До того ж, всі на току знали, що дідо Михайло Іленич постійно вигрівається на сонці під коморою, дехто з дівчат навіть думав, що Іленич дрімає там із торішнього або й позаторішнього літа, або ще й хто зна з якого літа... і, мабуть, буде дрімати в наступні жнива.

Лише коли заходило сонце, котрась з дівчат, пробігаючи мимо стежкою, почула, що начебто старий чоловік під коморою назвав її ім'я... причулося, що він підкликав її до себе. Коди ж вона підступила, то старий зирнув на неї білими мертвими очима. І дівчина, Оксана Василя Гречки, яка вчилася в Бистричанському педагогічному інституті, скрикнула злякано, побігла прич... і впала на купу зерна.

30.

Що більше? Здавалось би, що настав найвищий час покласти крапку й закінчити кримінальну історію родини Іленичів із галицького села Сестриничі. Мій читач, очевидно, пам'ятає, що свою повість я почав з неблизької

весни тридцять восьмого року, й думав, що закінчу її смертю останнього Іленьча, однак письменники, сідаючи писати ту чи іншу річ, наперед її детально обмірковуючи й переживши події, які в їхньому писанні відбуваються, часом не мають влади... ні, не влади над своєю фантазією, бо при бажанні її таки можна пригальмувати, тут інше... тут письменники інколи губляться перед несподіванками, які затаєні в долях героїв їхніх повістей та романів; не знаю, що з цього приводу скажуть читачі, але деколи мені здається, що мої персонажі не вигадані мною і мною не вистраждані, нібито справжні, живі... бачу цілком реальних, дарма, що вони, може, жили сто чи й тисячу років тому.

Відомо, що ніщо на світі не пропадає: ні добро, ні зло. Ні одна людина, ні один її крок, вчинок, слово, плач не розчиняються в безвісті, людські карби з первовіку покарбували світ, й тому він такий безсмертно глибокий, мудрий, багатий і розмаїтий; оце розмаїття світу, незнищимість добра й зла, коріння, яке сторіччями вросло в глибини, в безмежжя минулого часу, відкрило якось таємницю, що кримінальна, сказати б легко, сучасна історія роду Іленичів із Сестринич - це лише видиме дуплаве дерево у їхній здичавілій Покуті, можливо, це той самий дуб, під яким Миханько Іленич, мій шкільний ровесник, випорпав із мурави монету із написом "Се сребреник Ілени."

Під дубом же... Але - стоп! Ми з вами добре пам'ятаємо, що старий Гаврило Іленич з сином Миханьком перекопали попід дубом гори землі, однак не знайшли ні скарбів, ні будь-якого пояснення первопочатку своїх бід. Та й звідки було їм знати, що таїна схована не під дубом у Покуті, а в грубезному зошиті, що мав назву "Моє життя", списаному рукою директора "повсехної" школи в Сестриничах Дмитра Середи, з яким, до речі, горбатий Гаврило Іленич не один вечір "ще за Польщі" цмулив пиво в Шимановій ресторації. Професор Середя, як його називали в Сестриничах, вибрався з села десь у тридцять сьомому - тридцять восьмому; пам'ятаю, що він іще директорував, коли я пішов до першого класу; на його місце прислали поляка Яна Чеховича - людину назагал добру, помірковану, але школярики та їхні родичі ще довго банували за "нашим професором." Він поселився під Бистричанами на Княгининському передмісті, де купив у німецького колоніста п'ять моргів поля й невеликий

котедж із садом, конюшнею і возівнею. Дружина його, біла й ніжна пані Льоля, а також сини Олько і Зеник не були, зрозуміло, привчені до роботи на землі, бо сорок п'ятого року, випадково потрапивши у "масток" професора Середи (з орудкою до нього мене послав найстарший мій брат Федір), то застав навкружне поле, посеред якого в саду стояв котедж, незасіяне, заросле бур'яном, а на подвір'ї наче щойно попорядкувала орда; власне, ніякого порядку тут не було.

Після сорок п'ятого року я не один раз здибав професора Середу на вулицях Бистричан. Високий і сухий, в окулярах на шнурочку, він часто цигикав на ровері, тарабанячи на керівниці банькою для молока й обплетеним мотуззям базарним кошиком; втім, він і сам був начебто сплетений із сухого мотуззя, що, однак, не заважало старому триматися на ровері прямо й впевнено.

Він появився в моєму помешканні на вулиці Матросової (не знаю, як тепер цю вулицю перейменували) в часи Хрущова; я працював тоді кореспондентом республіканської газети "Молодь України" і, роз'їжджаючи по нашій землі, багато писав краєзнавчих матеріалів, у тому числі - і насамперед - я написав про рідні Сестриничі; згадував я у нарисі також старого "нашого професора" Середу. Очевидно, якраз цей номер газети потрапив старому на очі, а може, він якимось іншим способом дізнався, що із "його" Сестриничів походить такий собі молодий письменник, який пише новели й нариси, а також кореспонденції про вивезення гною, вирощування кукурудзи та кролів (бо якраз у ті часи кролі й кукурудза були в пресі модними).

Досить того, що Дмитро Середя без зайвих балачок поклав на стіл грубезний, великого формату "рахунковий", у клітинку, зошит, на першій сторінці якого було виведено червоним антраментом "Мое життя", і сказав, що у цьому скриптурі зібрано немало матеріалів для писання правдивих повістей та романів, і, мовляв, крайне мій молодий, ніц тобі вигадувати не треба, тут, у скриптурі, одна свята правда.

Не похвалюся, на жаль, що я завжди прислухався до порад "нашого професора", хоч до його рукопису зазиравав досить таки часто. Почерк його був дрібний, як просо, але, на щастя, круглий і виразний; червоний антрамент порудів, дещо пожовк і папір, але відразу хочу зазначити, що не пожовкли й не змаліли події, про які Дмитро

701
Середа розповідав: про те, як він організовував у Сестриничах товариство "Січ" і "Просвіту", як іще за Франца-Йосифа під страхом грошової кари примушував сестриницьких газдів, які вважали, що "хлопська дитина з книжок хліба їсти не буде", посилати дітей до школи... а газди, змовившись, одного вечора накинули на професора Середу мішок, зв'язали й понесли, щоб "не був таким мудрим" в Уняву топити. Був це, звичайно, жорстокий жарт, але Середа мусів стати "м'якшим". Писав старий учитель також про свої переживання і рани на італійському фронті в першу світову війну, і про післявоєнні свої потуги щодо відновлення в селі читальні "Просвіти", організації гуртків "Сільський господар", антиалкогольного товариства "Відродження". Був він жнець і на дудку грець: учив газдів плекати рибу в ставках і заохочувати їх до книжок і газет, був режисером в аматорському гуртку (для своєї Льолі вибирав "найчарівніші ролі"), грав також на скрипці, керував хором.

Він мусів бути усім; він був народним учителем. Розповідаючи тут трохи детальніше про Дмитра Середу, я, насамперед, хочу воскресити його скромне ім'я і його скромну діяльність, тим паче, що його "скриптур", тобто - зошит, несподівано прислужився мені в завершенні сумної повісті про родину Іленичів.

Щоправда, тоді, в шістдесятих роках, я, мабуть, не до кінця перечитав записи директора Середи, зробив це досить ретельно лише наприкінці вісімдесятих, коли почав нагромаджувати матеріал до свого роману "Єрусалим на горах". І саме тоді, перечитуючи останні розділи його записок, я відкрив, що Дмитро Середа вписав до скриптура також кілька листів свого приятеля Збігнева Ковальчика, з яким побратався на італійському фронті. Як уточнює сам автор, пан Збігнев був дуже порядною людиною і по-людському ставився до української справи. Походив він із Перемишля, працював у Львові, в бібліотеці Оссолінських, на початку тридцятих років вийшов на емеритуру.

"...Емерит я вільний, пане Дмитре, - писав Збігнев Ковальчик в одному з своїх листів, вписаних до записок "Моє життя", - але я не вільний від магії старих актів, архівної пилюги, запаху злежаних паперів і від читання про події, які відбулися давним-давно. Час від часу я беруся впорядковувати бібліотеки або ж архіви родовитих

дідичів і маю від цього не-тільки зайву сотку в кишені, але й моральне задоволення. Я, звісно, не бідую, але ж, прецінь, ростуть онуки, зокрема така собі панночка Соломея, яка страх полюбляє бігати по склепах...

Отож, приятелю мій Дмитре, пишу тобі цього листа з Вільна, де вже другий місяць сиджу в резиденції графа Казимира Цихан-Цихановського й не можу натішитися покладами скарбів, що зібрані ув його скрипторії (так граф називає свою бібліотеку). Само собою зрозуміло, що роботи маю по горло, бо всі ці старовинні кодекси на різних мовах, акти, мапи, ритовини, приватні листи, що їх Цихан-Цихановські збирали протягом століть, не те що не описані, не внесені до каталогів, а бодай зареєстровані. Маю отже враження, пане Дмитре, що графи більше захоплюються полюваннями на старожитності, а вже оцінювати наукову чи мистецьку вартісність впольованого доручали іншим... власне, випало щастя оцінювати мені.

Та й справді, повинен тобі сказати, що багато з цих речей, якщо їх оприлюднити, додадуть чимало нового, навіть несподіваного в історичній науці, в тому числі й в історії твого народу, якому я симпатизую.

Але пишу тобі, Дмитре, зовсім не для того, щоб лише похвалитися цікавою і потрібною для науки працею. Маю цілком конкретну спонуку. Вивчаючи старовинні інкунабули, зокрема рукописне руське Євангеліє, яке, настільки я розуміюся, дуже старе, можливо XIII чи XIV століття, я запримітив, що в одній з Євангелієм оправі вшито декілька десятків паперових аркушів "чужого" не євангельського змісту; правда, папір вельми знищений, в кількох місцях подірваний вогнем; всі аркуші писані латиною; писець, однак, не вельми вправно тримав перо. Коли я вчитався у зміст, то виявив, що це фрагменти діаруша якогось мандрівника-купця з Моравії. Імені він свого не залишив. На початку свого писання, на щастя, автор вказав, що дія його розповіді відбувається в Галичі в році Божому 1345...

Остільки я пам'ятаю, що ти, приятелю мій Дмитре, пишеш книжку не тільки про своє життя, а й також історію Сестриничів, де я мав щастя у тебе гостювати п'ять років тому, то хочу тобі повідомити, що у фрагменті діаруша згадується бояриня Ілена з весі Сестриничі. Власне, цілий фрагмент тільки цій особі й присвячений. Думаю, що тебе ця обставина зацікавить, бо може

трапитись, що в Сестриничах дотепер збереглися якісь поголоски про цю дідичку. Якщо так, то напиши мені. Я збираюся підготувати публікацію про свою знахідку у Вільні в "Історичних зошитах", що виходять у Варшаві, й місток в передмові до діаруша з минулого в сучасність мені був би дуже знадібний.

Кланяюсь твоїй білявій пані Льолі. А тебе обнімаю. Ковальчик."

Шкода, що автор "Мого життя" не вписав до свого рукопису копію власного листа панові Ковальчику до Вільна. Варто було б знати його реакцію. Зате він переписує слово в слово другого листа пана Ковальчика до нього:

"Ну, Дмитре, ти мене мало не здрулив із ніг своїм повідомленням, що хлопи в Сестриничах дотепер, сперечаючись поміж собою, проклинають: "А щоб тебе Божа кара не минула, як не минула паню Ілену, що на Городищі!" Пишеш ти також, що на присілку, яке називається Городище, здавна мешкає багацький рід Іленичів, які з покоління в покоління, як ти це вияснив, ходять начальниками в громаді, тобто сповняють у Сестриничах війтівський чи солтисівський уряд. Слухай, приятелю, чи не може такого бути, що Іленичі є далекими нащадками тієї боярині Ілени, тому, зрештою, пишуться вони Іленичами? Дивні діла твої, пане Боже. Здається, що відтоді, коли жила бояриня Ілена, минуло шістсот років, що це суть глибока історія, а тим часом історія триває і в тридцятих роках нашого двадцятого століття. Навесні, як трохи впораюся з архівом, відпрошуся в графа Казимира на тиждень-два і приїду до тебе. Хочу, так би мовити, воочію походити Ілениними стежками.

А щоб тебе, пане Дмитре, не замучила нетерплячка, то я оце переклав на польську мову знайдений мною латинський текст і тобі його висилаю. Гадаю, ти розумієш, що не вільно повідомляти його зміст нікому з українських редакцій, прерогатива публікації належить виключно мені.

Отже, читай переклад: "Будучи в Галичі, що над Дністром, я три седмиці гостював у тутешнього знаного купця на ймення Гриня Соленика-Колобрда, який торгує угорськими винами, нашим моравським сріблом та оружжям, тутешнього таки кування, а найбільше - сіллю. Гостинний господар ні одного дня не обминав мене своєю увагою і ми, де пішки, а де верхи не конях об'їздили цей город, що поруч із Львовом, у якому іще побуваю,

що вважається столицею Червоної Руси. Бачив я велике торжище, де повно усякого краму, худоби ружної і також немало рабів. Гості торгівлі приїжджають сюди з усіх сторін світу. Одначе галичани найуспішніше торгують сіллю, яка тут поплатна, бо галицьку сіль споживає чи не ціла Русь аж поза Київ. Так кажуть. Помітив я також, що Галич не лише торгує, а й також Богові молиться, церков тут премного, а найкраща з усіх білостінний храм Успення Пресвятої Богородиці, яку воздвиг задля Божої хвали їхній князь Ярослав, прозваний у державі Осьмомислом. Є тут також численні монастирі, а при них - школи, звані училищами. Будинки тут переважно з дерева, але дуже скусно кладені, звуться вони теремами, деякі з них на два-три поверхи. Чорний люд, як і всюди, живе бідно... житла їхні непоказні, під соломою, часом по вікна зариті в землю. Замок на горі - по їхньому Дитинець, довгий час за наказом нехрещених татар, які русинів воювали, був розкиданий, безборонний, однак тепер відбудовується наново й галичани цим вельми втішаються, вони сподіваються, що з відновленням Дитинця знову у повну силу оживе їхній город, як було за князів. Однак мій господар Гринь Соленик-Колоброд каже, що стара слава до Галича назад не повернеться, вже тепер помітно, що город поступово засновується дрімотою, яка йде в парі з непомітністю. Зрештою, це стосується не тільки Галича-города, але й усієї Галицької волості. Непевність, розгубленість, смію думати, виплоджується з безкоролів'я. Не далі як два роки тому, бояри волинської землі, що майже сто п'ятдесят років була злучена князем і воїном Романом із волостю Галицькою в одну державу під одним скипетром, отруїли свого волостелина Болеслава-Юрія, сина Тройдена, що був покликаний на монарший трон із сусідньої держави Ляхів. Не мені, чужинцеві, осуджувати русинів, може бути, що покликаний із чужої землі пан провадив чужу або, й ворожу супроти своїх підданих політику, але його смерть принесла русинам ще більше лихо, ніж політика Юрія-Болеслава. Держава насправді ж розпалася на дві половини: у Волинську землю запрошено князувати волостелина Литви, а Галицька волость управляється боярами, на чолі яких стоїть староста й управитель землі Дмитро Детько - муж, як мені оповідали, вельми мудрий і достойний, правда, похилого віку.

Не знаю, як галичани зарадять своєму лихові, яке на

них послав Господь, але у непевні ці часи на дорогах панує розбій, податі й мита збираються з трудом, закони попираються повсюдно, чорні люди (тут їх називають смердами) та й ремісники з городських братчин, що zostавлені без опіки свого волостелина-князя, нарікають на боярську сваволю, тому чимало галичан готові піддатися під тверду руку короля польського або ж угорського, тим паче, що Галич, мов купина мурахами, повен підбурювачів, куплених за ворожі гроші. Так обрисував ситуацію мій опікун у Галичі пан Гринь Соленик-Колоброд.

...У бутність мою у Галичі відбувалося прилюдне судилище над Іленою, вдовою по боярину Судиславу, яка, забувши про власну честь і про добро землі, повною мірою користувалася послабленням владарчої законної руки над краєм. Кажуть, що бояриня Ілена зроду була напрочуд вродливою жоною і на її чорняву вроду задивлявся увесь стольний город. Не бракувало їй також статків; по мужу своєму успадкувала замок коло весі Сестриничі, куди з Галича можна доскакати кономем за цілу днину. Немало ораниці, смердів, бортних лісів, череди худоби, а також соляний двір на пристані у Галичі, бо покійний її муж, боярин, який сидів на землі і служив князеві, хотів і мвів також множити добро торгівлею, і цим не соромився перед братією боярською.

Жона його Ілена з двома синами, котрим уже не було важко носити мечі, теж не цуралася купецької братчини; але ж відомо, що є у році таки чорний день і чорна часина, коли замолоду іще чиста душа припадково глипне на срібло-злото, то отруїться ним на ціле життя. Мабуть, так сталося і з бояринею Іленою, а може, проста жадібність учинила її хворою. Опікун мій і господар пан Гринь казав мені з цього приводу, що в Ілену увійшов той, що в сутинцах сидить, й нашіптував їй злі й гріховні замисли й учинки. Опісля вона сама у цьому зізналася. Я однак сему не вірю; учинивши зло, ми шукаємо винних десь збоку, з преісподні, забуваючи, що Господь дав чоловікові ум, котрий є терезами, на яких маємо зважувати замислене перед тим, як приступити до сповнення його. Хіба ратай, вивівши яр-порою волів у поле, щоб сіяти жито, мисленно не видить сесе поле уже заколосеним? А хіба писець, налагодившись переписувати книгу, поклавши перед собою чистий лист пергаменту, не бачить тую книгу уже переписану? Так і злочинний

намір... лише намір, він уже маячить попереду учиненим злом, чимсь кривавим і страшним.

Так чи інакше, а боярині Ілені здавалося, що в неї замало ораниці, лісів і бортей, замало смердів і прислужників двірських; замало коней і худоби, гривен срібних і золотих, усього товару дзвінкого у її скотниці, і, змовившись з синами, посилала їх та ще з ватагою лапайдухів рабувати гостей на дорогах, перепиняти їх лодії, що пливли з товаром до Руського моря униз Дністром. Бояричі з пахолками, для яких людські життя не мали ціни, не одного вбили, а багатьох покалічили. Не соромилися Іленині сини також займати десь під Галичем у свого ж таки брата-боярина табунець коней, щоб перепродати їх на Волинь або ж бродникам на Пониззі.

І на кожне злочинство бояричі діставали на тільки благословення материнське, а й пораду хитру, як замислене обернути в діло. Діяла підступно і мудро, ніхто в цілій Галицькій землі не міг кинути на неї бодай тінь підозри.

Серед численних її злодіянь стало явним одне особливе, яке сколихнуло не лише Галич, сьому я був свідком, але усю Галицьку влость: із головної святині держави - храму Успення Пресвятої Богородиці, що на Дитинці, злодії викрали начиння церковне срібне й золоте, а також золотий княжий вінець, яким вінчали галицьких володарів на князювання, а з ним іще срібний меч і щит, якими озброювали князів, вінчаючи їх на царювання і наказуючи стерегти ясною зброєю землю і людей від ворожих полків.

Я думаю, що пограбоване не мало ваги як речі коштовні: княжий вінець був дуже скромний - скручений, як оце гривна на шию, прут із налобним хрестиком; оlnаче ці речі вважалися символами держави Галицької, тим більше, що Казимир, король польський, впавши з своїм полком нечekanо на Львів, повіз із собою в Ляхи корону, берло і престол галицьких королів, і клейноди князівські, котрі перебували здавна в Галичі, додавали галичанам надії, що вони ними повинчають на князівство мужа, котрий стане в обороні отчої землі.

Розповідала бояриня Ілена не таючись, що не один день, коли її сини висипали з торби украдене в храмі, не могла отямитись чи то від щастя, чи від гордошів: ось тримаю в руках, як голуба, душу Волості Галицької,

і коли схочу, то того голуба, душу тобто державну, розчавлю: вінцець вінчальний покришу на кавалки, а сріберні речі накажу переплавити.

Очевидно, якраз у ті начебто щасливі для Їлени дні й ночі, найшла на неї спокуса бити, так само, як жидовини б'ють у Ляхах гроші, що звалися брактеатами, а ще хтось б'є гроші чеські, гроші власні - сребреники. Був миттю знайдений у Перемишлі майстро, запрясажений тримати, як тут кажуть, язик за зубами, який і карбував боярські сребреники. Були вони на первопочатку неоковирними, зате масивними, на долоні таки добре відчувалася вага, а головне, що на них з одного боку викарбувано "Се сребреник Їлени", а на другому - жіноча голова у короні; майстро, певно, мав на увазі голову боярині.

І начебто призналася Їлена, що коли тримала на долоні свій сребреник, то почувалася від щастя і гордощів на сьомому небі: ось я, бояриня на Сестриничах Їлена, володію не лише вінцем княжим, а й також, яко княгиня, співнила те, чого ніколи не робили галицькі князі: б'ю сребреники, а схочу - будуть золотники.

Не відаю, чи хтось у Галичі бачив ті Їленині сребреники, може, староста і правитель галицький Дмитро Детько важив їх на своїй державній долоні, але до золотників бояриня не дожила. Погубила її та ж таки пожадливість... власне, як розповідав мені Гринь Соленик-Колоброд, погубили її власні сини. Котрогось з них, здається, молодшого, вона більше любила, а старшому, непокірливому, якимсь пригрозила, що спадок свій аж до останнього сребреника заповість молодшому, старшого залишивши без нічого. Ну й розкололи борть: свари, заздрощі. Аж поки старший, довго не думаючи, остільки зріс посеред хитрощів та злодійства, вибрав нагоду й у Львові стольному оповів про кохану свою маму старості Дмитрові Детькові.

І сталося. Іде син не повернувся зі Львова, а вже бояриню схопили й кинули в поруб у Галичі, а молодшому братові Гориславу, який на час, коли биричі Дмитрові примчалися за Їленою в Сестриничі, не перебував удома, пощастило уникнути ями. Переповідають, що він знав сховок із маминою кладдю, з нею начебто й зник безслідно, ніхто й понині не знає, де він обертається.

Сама ж Їлена не стала запиратися, не тайлася, не применшувала скоєного. І не знати було, чи калялася і

плакала за содіяним, чи таким робом гордість свою підносила, мовляв, бачите, браття бояри і ти старосто Дмитре, до чого може доскочити жона, якщо вона має в голові олію. То вже інша справа, куди я спрямовувала свій ум і уміння. Зло теж не безголівне...

Ось такі розмови точилися в Галичі, поки Ілена сиділа, пильно пантрована у порубі. Галичани нетерпляче очікували суду, який, як рознесли по городу биричі, мав відбутися прилюдно перед церквою Успення Богородиці в Дитинці, на оболонні, вимощеному камінням, званому Золотий Тік, на якому могли б вміститися тисячні натовпи. Судити бояриню збирався сам староста Дмитро Детько; судилище се замислювалось на пострах іншим зловмисникам. Кожний русин, у якого ще не вигас вогонь любові до землі отців своїх і покладав надію на вінець княжий і меч заповітний, котрим таки опережеться достойний муж, мав право не лише плюнути в лице боярині, а й також порозмислити, як марнославство та жадібність підкопують і нищать коріння держави, як убивають у русині русина, сина землі. Бо ж відомо в усіх краях: якщо нема матері, то й нема сина.

Очевидно, бояриня Ілена передбачувала, що натовп людський, підпалений зненавистю, буде готовий як стій без суду розтерзати її, покинувши на з'їдження псам; гнів виплоджувався у серцях не тільки тих, кого безкарно рабувала бояриня, а й також тих, які почували себе синами отчої землі й для них клейноди князівські були священними; і я, чужинець у Галичі, розумів їх, співчував їм і був у мислях разом із ними.

Щоб не стати віч-на-віч з гнівом і судом, щоб не стати винною перед цілою землею, бояриня вночі, розірвавши хустку, знайшла у порубі спосіб повіситися.

Та суд все 'дно відбувся. Труп боярині виставили на вічевій площі високо на дошках, покладених на кізлі, щоб кожний міг бачити її спотворене нечестивою смертю обличчя. Я стояв у густому, як ліс, гурті й, правду кажучи, страшно було дивитися в мертвецьке лице, на якому кожний міг побачити сатанинську печать.

У ногах своєї матері стояв із похиленою головою простоволосий старший син, котрий її зрадив. Я, споглядаючи на його дебелу статуру, на опущені, як батоги, руки й упокорену низько чорняву голову, думав, що бояриня занапастила на тільки себе, свою душу, а й також цього молодця; я не знав, чи мав його хвалити

за зраду, що обернулася начебто добром, а чи мав тяжко осуджувати його за зраду. І, очевидно, таке ж напевне сум'яття панувало в серцях галичан, що зібралися на судилище; люди, які ще вчора галайкали, вимагаючи кари і поганьблення Їлининого, нині стовбеніли на оболонні тихі й сумирні, бо не було вже перед ким свій гнів виливати. Їлена й після смерті зневажала люд, глумилася з нього, висолопивши язика; вона зневажала суд і покон цілої землі, наклавши на себе руки. І хоч негучно промовляв до людей на паперті староста держави Дмитро Детько, повідаючи про скоєне бояринемо, кожне його слово було усім доступне й чутне, а якщо хтось на краю біля частоколу не дочув, то перепитував у сусіда.

Несподіваним був вирок пана Дмитра Детька:

- Бог покарав бояриню, - казав він, - нечестивою смертю, і ми, християни, не будемо збиткуватися над вмерлою, не будемо ані четвертувати її тіло, ані не будемо віднімати голову від тулуба. Вона вже нині стоїть перед Господнім судом, який, якщо панує на світі справедливність, пошле її душу на заслужені муки в гієнну огненну. Ми ж бо, сутні на цій землі, честь якої бояриня Їлена осквернила, теж маємо право карати... але кара наша буде тривати не мечем, не бичем також, не курмеєм суканим із кропиви, і не топором; кару нашу накладаємо віднині й повік на рід боярині Їлини, починаючи від сина її, який ось стоїть перед вами. Кожний Їленич віднині буде нести на собі і в собі, як тавро, залізом випечене, наше прокляття й вину Їлину, бо і у віках вона не буде ніким прощена й зло не забудеться, бо якась одна людина кривду своєму кривднику вибачити може, адже за законом руським кожний має право відкупитися гривнами навіть за душегубство, це ж бо записано в Правді наших вітців. Та хто відкупить вину тієї, котра срібний меч, призначений для опоясання князів, що сідають на галицький стіл, переплавила на сребреники, якими хіба втішався б Юда. Наші діди й прадіди від князів білих хорватів успадкували цей меч і вінець княжий, шанували й стерегли їх пильно, переховували від невірних татарів, бо знали: є вінець, і є меч, а отже є надія, що бути нашій державі. А як же тепер житимемо, братіє?

І тому не буде прощення нащадкам Їлениним. Ми випустимо звідси живим і цілим сина Їлининого Андрія, який теж, будучи під рукою своєї матері, чинив розбій

і заслуговує отже кари немалої. Одначе помилуємо його; віднині відлучаємо його і нащадків його назавжди від боярської братії, хай відійде звідси сірим і непоказним кметем. На це буде моя грамота, хай усі про наше веління знають і чують. А ще в грамоті судовій, яка буде читатися биричами по всіх городах Галицької землі, мною повелено, що син Іленин Андрій має стояти перед корстою матері з чорною, як велить у таких випадках звичай, свічою, що означає прилюдне посоромлення-поганьблення...

Я бачив; я свідчу, як після цих слів старости Галицької землі у глибокій й моторошній тиші виступив із-за плечей достойних людей, котрі оточували старосту, челядин і тицьнув у руки Андрієві Іленичу грубезний обрубок чорної свічі; ще інший служебка запалив її від смолоскипа.

- Свіча ця, як вам відомо, братіє і громадо, зсукана з лою чорного собаки, із павутиння павучого, із кігтів лиликів, начинена вона також трутизною ружних зел, про що добре знають відуні, - промовляв далі господар і староста Галицької землі Дмитро Детько. - І повірте, браття, бридко мені взяти в руки цю свічу, але мушу, бо така моя служба. - Староста Галицької землі узяв чорну свічу з рук Андрія Іленича, що далі догідливо гнувся перед людьми, й накапував чорний віск йому на голову, питаючись: - Чи ти чуєш, нечестивий сину нечестивої матері, як чорнота пекуча і смердюча пече тебе аж до самого дня? - І Детько назад тицьнув свічу в руки Іленичу. "Чую", - відповів чемно й настрашено молодий Іленич. - "Чи болить тебе?" - в 'одно допитувався староста. - "Болить", - стогнав Андрій Іленич. Був сірий з виду, ніби вимочений у росолі, в якому чинбарі вимочують шкіри. - "Ото ж, щоб усі чули й знали наш вирок: чорна свіча Іленина віднині буде переходити в роді Іленичів від покоління до покоління, і кожен із нащадків най відчує її сморід у своїй душі: свіча прабабина буде їх пропikати. Вони, значені свічею від Ілени, не будуть уміти робити добро, всі помисли їх будуть направлені на зло, й тому ніколи не зазнають ні щастя, ні шани серед людей, ні любові поміж собою, ні спокою на душі... і від тривоги незрозумілої, сьогодні отут пережитої кметем Андрієм і помноженої у віках, від свічі цієї чорної будуть один за одним шукати собі смерті, подібної, якою вмерла Ілена. І най так станеться. Амінь!"

І староста Галицької землі перехрестився. Було йому,

мабуть, тяжко чинити це страшне судилище, але ж він мовив: така моя служба землі.

“Амінь!” - загуло многоголосно після слів старости Дмитра галицьке віче. Аж моргнуло полум'я чорної свічі в руці Андрія Іленича...”

31.

Тепер усе. Щоправда, був у мене намір скористатися письменницьким правом і фантазією для того, щоб віднайти той злощасний Іленин сребреник, випорпаний з-поміж паші Миханьком, котрий виявився нащадком нечестивої боярині; була у мене думка, щоб сребреник переплавити або й перепалити на жужелицю. Але не роблю цього, бо зло, учинене колись, не згбло, не впало в прірву, не забулося. Нібито й нема уже на світі жодного нащадка Ілениного, на всіх прийшла “черга”, але хто мене запевнить, що іще не горить, не погасло полум'я чорної свічі від Ілени? Невже гріхи предків спали на нас і ми покутуємо за них і стоїмо перед Богом, перед землею і перед цілим світом із чорною свічею в руках?

*„Велика книга“ — святий
— 1886, Чигирин + Пересечинський*

ЖИТІЄ

*Григорій Житєцький
Пересечинський*

ІЗОГРАФА

ШТЕФАНА